

प्रकरण तिसरे

दलित पँथर चळवळ

प्रकरण तिसरे

दलित पँथर चळवळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी १९२० पासून आपल्या कार्याला सुरुवात केली. 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत' या साप्ताहिकाद्वारे अस्पृश्यांमध्ये पहिल्यांदा जागृती घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. दलितांचे राजकीय संघटन करण्याच्यादृष्टीने 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' ही १९२४ साली संस्था काढली. तिचा उद्देश हा अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करून सुधारणा घडवून आणणे हा होता. पुढे सर्व वर्गातल्या लोकांना विशेषतः भूमिहीन मजूर, कारखान्यातील मजूर, कष्टकऱ्यांना राजकीय पटलावर आपले स्वतःचे प्रतिनिधीत्व करता यावे यासाठी या लोकांना संघटित करून स्वतंत्र मजूर पक्ष नावाचा पक्ष त्यांनी १९३६ मध्ये स्थापन केला. आंबेडकरांचे राजकीय संघटन हे एका जातीपुरते मर्यादित कधीच नव्हते, त्यात महार, मांग, चांभार, मराठा याबरोबर समविचारी ब्राम्हणांचा समावेश होता. पुढे बदलत्या राजकीय परिस्थितीत त्यांना १९४२ मध्ये शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन हा पक्ष काही अनिच्छेनेच काढावा लागला. या पक्षाचे अपयश आणि मर्यादा यावर बाबासाहेबांनी सविस्तर चिंतन केले. धर्मातरापूर्वी त्यांच्या मनात असा विचार घोळत होता की, काँग्रेस पक्षाला प्रबळ असा पर्याय देणारा, विरोधी पक्ष असला पाहिजे तो दिनदुबळ्यांचे, कष्टकऱ्यांचे, शोषित पिडितांचे, सामान्य माणसाचे प्रश्न सोडविणारा, सर्वांना बरोबर घेऊन जाणारा सर्वसमावेशक असावा. या पक्षामध्ये डॉ. राम मनोहर लोहिया, प्र. के. अत्रे, एस.एम. जोशी यासारखे समविचारी लोक असावेत असे बाबासाहेबांना वाटत होते. त्यादृष्टीने त्यांचे प्रयत्नही सुरु होते.

पण दुर्दैवाने ६ डिसेंबर १९५६ रोजी बाबासाहेब आंबेडकराचे महानिर्वाण झाले. दलित समाजामध्ये नेतृत्वाची पोकळी निर्माण झाली. त्यांच्या मृत्यूनंतर, त्यांच्या सहकाऱ्यांनी, अनुयायांनी नेतृत्वाची पोकळी काही प्रमाणात भरून काढणेसाठी, दलित समाज एकसंघ ठेवण्यासाठी व बाबासाहेबांचे स्वप्न साकार करण्यासाठी ३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया नावाचा पक्ष स्थापन केला. १९५७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये निवडून आलेले शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनचे सर्व लोक या नव्या पक्षात सामील झाले. या पक्षाबद्दल लोकांच्या मनात आदर होता. पण दोन वर्षांच्या आत पक्षामध्ये फूट पडली. पुढे तो सतत फुटत राहिला. दलितांवर वाढते अत्याचार, रिपब्लिकन नेतृत्वातील सत्तास्पर्धा, इतर राजकीय पक्षांची दलितांकडे पहाण्याची उदासीनता या सर्व उद्वेगन परिस्थितीतून ९ जुलै १९७२ रोजी "दलित पॅंथर " या तरुणांच्या विद्रोही संघटनेची स्थापना झाली. पॅंथरच्या आक्रमक वृत्तीमुळे व कार्यामुळे तिची दखल सर्व पातळीवर सर्व लोकांना घ्यावी लागली.

दलित पॅंथरचा उदय

परिवर्तन संसार का नियम है । असा गीतेत उपदेश असला तरी, समाजामध्ये आपोआप परिवर्तन घडून येत नाही. त्यासाठी काही सुधारकांना,संघटनांना जाणीवपूर्वक पयत्न करावे लागतात. आंबेडकरी चळवळ ही बदलाभिमुख चळवळ आहे. ठेविले अनंते तैसेचि रहावे या विचाराला छेद देवून, प्राप्त समाज व्यवस्था सदोष असल्याने ती व्यवस्था नाहीशी करून नवीन समाजव्यवस्था (समता, स्वातंत्र्य, बंधूता, न्याय यावर आधारीत) निर्माण करण्यासाठी नेटाने प्रयत्न करणारी सामाजिक चळवळ आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत कनिष्ठ जातीची सतत पिळवणूक केली गेली आहे. सर्व आघाडयावर कनिष्ठ जाती वंचित राहिल्या. उदा. सामाजिक व सांस्कृतिक वंचितता, आर्थिक व

शैक्षणिक वंचितता, म्हणूनच आंबेडकरी चळवळीचा विद्रोह हा वरील प्रकारची वंचितता नष्ट करण्यासाठी घडून आला. या चळवळीने अनेक अन्याय अत्याचार व विविध प्रकारच्या शोषणाविरुद्ध आपला विद्रोह नोंदविला आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये दलितांना मिळालेल्या अमानुष वागणूकीतून व संतापातून ही चळवळ उभारली. हे सर्व थांबले पाहिजे या जाणीवेतून आंबेडकरी चळवळीचा उदय झाला.

आंबेडकरकालीन दलित चळवळीवर आंबेडकरांच्या विचारांचा व कार्याचा प्रभाव पडलेला दिसतो. त्यांच्या नेतृत्वाखाली दिलेला लढा म्हणजे खऱ्या अर्थाने मानवमुक्तीचा लढा ठरला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मानवमूल्यांचा शोध घेणारा तो लढा होता.

डॉ. आंबेडकरांच्या मृत्यूनंतर दलित जनतेचे आणि दलित चळवळीचे खूप मोठे नुकसान झाले. डॉ. आंबेडकरांच्या मृत्यूनंतर रिपब्लिकन पक्ष स्थापन झाला. १९५७ मधील लोकसभेच्या निवडणूकात रिपब्लिकन पक्षाला ८ खासदार लोकसभेत पाठविण्यात यशही आले. पण थोड्याच दिवसात रिपब्लिकन पक्षातील वैयक्तिक महत्वाकांक्षा, सत्तास्पर्धा यामुळे रिपब्लिकन पक्ष विभागला गेला. त्यामुळे दलित जनतेची खूप मोठी निराशा झाली. दलित चळवळीचे खच्चीकरण झाले. स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिकीकरणामुळे शहरीकरणास गती आली. शहरीभागात उदरनिर्वाहासाठी मोठ्या प्रमाणात दलित समाज जाऊ लागला. दारिद्र्य आणि बेकारी तर त्यांच्या पाचवीलाच पुजलेल्या समस्या होत्या. त्यातच या समाजव्यवस्थेत आपण डावलले जात आहेत ही भावना त्यांच्या अनुभवावरून वाढत चालली. शहरी-ग्रामीण भागातील दलितांवरील अत्याचार त्यामुळे त्यांच्यात सामाजिक असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली. शिक्षणामुळे दलित युवकांमध्ये जागृती झाली. या सर्व पार्श्वभूमीवर दलित पॅथर या चळवळीचा उदय झाला.

दलित पॅथर या चळवळीचे वैशिष्ट्य म्हणजे या चळवळीस पुढाऱ्यांचा किंवा कार्यकर्त्यांचा शोध घ्यावा लागला नाही. “चळवळ जर लोकाधीष्टीत असेल तर पुढारी आपोआप मिळतात”^१.

दलित पॅथरच्या स्थापनेसाठी आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय अशी अनेक कारणे कारणीभूत ठरली आहेत. त्या कारणांचा विचार आपण सविस्तर या प्रकरणात करणार आहोत.

तत्पूर्वी पॅथर्सच्या उदयाबदल काही मते अभ्यासक विचारवंतानी मांडली आहेत . ती अशी -

१. “जातीव्यवस्था व दलितांवरील अत्याचाराची चीड या अंतर्विरोधातून पॅथरचा जन्म झाला”^२ नागेश चौधरी
२. “दलितांवरील वाढत्या अत्याचारामुळे दलित तरुणांमध्ये पसरलेला असंतोष आणि रिपब्लिकन पक्षातील जुन्या नेतृत्वाबदल त्यांचा झालेला भ्रमनिरास यामधून दलित पॅथरचा जन्म झाला”^३ नलिनी पंडित
३. “सर्व रिपब्लिकन पक्ष विद्रोही आंबेडकरवादाशी बेईमानझाला म्हणून दलित युवकांच्या पॅथरसारख्या विद्रोही संघटना जन्माला आल्या”^४ शरद पाटील
४. “नेते जनतेपासून दूर जात होते आणि जनतेला नवे नेतृत्व हवे होते. दलित पॅथरच्या उदयाने जनतेची ही आशा फलद्रूप झाली”^५ डॉ. रावसाहेब कसबे

दलित पॅथरच्या उदयाबदल वेगवेगळी मते आपण पाहिली. आता दलित पॅथरच्या उदयास जबाबदार असणाऱ्या घटकांचा थोडक्यात आढावा घेवू.

दलित पॅथरच्या उदयास जबाबदार असणारे घटक -

१. चळवळीच्या उदयापूर्वीची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती
२. शिक्षणामुळे घडून आलेला बदल
३. दलित साहित्य
४. दलित तरुणामध्ये निर्माण णालेल्या जाणीवा व जागृती
५. वाढत्या अत्याचारांची प्रतिक्रिया
६. सामाजिक असुरक्षिततेची भावना
७. इतर बंडखोर सामाजिक चळवळींचा परिणाम
८. राजकीय पक्षांची (भूमिका) उदासीनता

१. दलित पॅथर चळवळीच्या उदयापूर्वीची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती

कोणत्याही चळवळीची पाळेमुळे त्या ठिकाणच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीत असतात. चळवळ उदयास येण्यापूर्वी त्या ठिकाणची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती महत्वाची (चळवळीच्या दृष्टीने) असते. दलित चळवळ सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे निर्माण झाली आहे असे म्हटले तर फारसे वावगे ठरणार नाही. स्वातंत्र्यानंतर समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी पंचवार्षिक योजनाद्वारे प्रयत्न सुरु झाले. पण दुर्दैवाने असे म्हणावे लागते की या योजनेमध्ये लोकांच्या नेमक्या गरजा काय आहेत याकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. सरकारी योजनांचा नाममात्र फायदा उपेक्षित व पददलिताना. मिळाला तर त्या योजना व सवलतीचा मोठा वाटा मुळातच

सुस्थितीत असलेल्यांच्या घशात पडला. पुढे औद्योगिक विकासावर सरकारने लक्ष केंद्रित केले. पण असंतुलित व विस्कळीत औद्योगिक विकासामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले व एकंदरीत राज्यातील दलित जनतेस गरीबी व मागासलेपणाचा विळखा घट्ट बसला. जे गरीब होते ते अधिक गरीब झाले. उद्योगवाढ मुंबई, पुणे, ठाणे यासारख्या महानगरापुरती व शहरापुरती सिमित झाली.

१९७२ मधील दुष्काळामुळे ग्रामीण जीवनावर प्रामुख्याने दलित, शेतमजूर, छोटे भूधारक यांच्यावर फार वाईट परिणाम झाला. दुष्काळग्रस्त लोकांसाठी सरकारने कामे सुरु केली पण त्यामध्ये सर्वच लोकांना सहभागी होता आले नाही.

जमीन वाटपातील विषमता हे दलित समाजाच्या आर्थिक दारिद्र्य अवस्थेचे एक कारण आहे. १९७६ च्या पाहणीवरून महाराष्ट्रात २६% शेतकऱ्यांजवळ स्वतःच्या मालकीची २.५ एकराहून कमी जमीन होती. तर २०% शेतकऱ्यांजवळ २.५ ते ५ एकराहून जास्त जमीन असल्याचे आढळले. तर फक्त ७ % शेतकऱ्यांकडे २५ एकराहून जास्त जमीन असल्याचे आढळले. हयावरून स्पष्ट होते की, ७% शेतकऱ्यांकडे उपजाऊ जमिनीपेकी ३१% जमिनीची मालकी होती.^६ तसेच लोकसंख्या वाढीमुळे अनेक नवीन प्रश्न निर्माण होत होते. उदा. बेकारी, नोकऱ्या मागणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत होती. पण नोकऱ्या मात्र वाढत नव्हत्या. यातच असंघटित क्षेत्रातील कामगार, शेतमजूर यांच्या संख्येत वाढ झाली. अशा खालावलेल्या परिस्थितीचा दलित जीवनावर परिणाम झाला. एकंदरीत वाढती बेकारी, लोकसंख्यावाढ, काळा पैसा, शहरातील झोपडपट्ट्या व तेथील लोकांच्या समस्या इत्यादी कारणे दलित पँथरच्या उदयास जबाबदार होती. म्हणून दलितांचे हित पहाणारी दलित पँथरसारखी चळवळ उदयास आली.

२. शिक्षणामुळे घडून आलेले बदल

दलित पँथरच्या उदयास आणखी एक महत्वाचा घटक कारणीभूत ठरला. तो म्हणजे शिक्षण हा होय. दलित तरुणापुढे आंबेडकरांनी कष्टातून घेतलेले शिक्षण, त्यांचे विचार व त्यांचे कार्य प्रेरणादायी ठरले. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात येथील व्यवस्थेने हजारो वर्षे दलितांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. पण ब्रिटीशांनी स्वतःच्या साम्राज्याच्या स्थिरतेसाठी व तसेच काही उदारमतवादायांच्या मानवतावादी कार्यामुळे शिक्षण प्रसारास सुरुवात झाली. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्व ओळखले होते. शिक्षणाशिवाय दलित समाजाचा उत्कर्ष होणार नाही म्हणून त्यांनी शिक्षण प्रसाराचे कार्य जाणीवपूर्वक हाती घेतले. शिक्षणाबद्दलची त्यांची भूमिका वेळोवेळी स्पष्ट झालेली आहे. राज्यघटना निर्माण करित असताना त्यांच्या शिक्षणाबद्दलच्या विचारांचा प्रभाव राज्यघटनेतही स्पष्टपणे जाणवतो. अनुसूचित जाती जमातीतील तरुणांच्या उच्च शिक्षणासाठी डॉ. आंबेडकरांनी द्रष्टेपणाने अनेक महाविद्यालये स्थापन केली. अशा अनेक शाळा महाविद्यालयांचे व्यवस्थापन व्यवस्थित करता यावे म्हणून त्यांनी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. १९४६ मध्ये त्यांनी मुंबई येथे सिध्दार्थ महाविद्यालय सुरू केले. तर १९५१ मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. त्यांच्या शिक्षण प्रसाराच्या कार्यामुळे हजारो वर्षापासून वंचित असलेल्या दलितांना शिक्षण घेण्याची सोय झाली. आंबेडकरांच्या प्रयत्नामुळे दलित समाजाची शैक्षणिक प्रगती झाली. ती पुढीलप्रमाणे आढळते (कंसाबाहेरील आकडे १९४६-४७ सालाचे आहेत तर कंसातील आकडे १९७३-७४ सालाचे आहेत) विद्यार्थी ११९ (१७८५) विद्यार्थिनी ४ (४०१) प्राध्यापक १ (१०४) (७) शिष्यवृत्ती, राखीव जागा व इतर शैक्षणिक सवलतींचा अनुसूचित जातीतील तरुणांनी चांगला फायदा करून घेतला.

३. दलित साहित्य

“दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान डॉ. आंबेडकर हेच होते. म्हणून दलित साहित्य हे आंबेडकरी चळवळीचे अपत्य होते. चळवळ आणि साहित्य या दलित चळवळीच्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत्या. म्हणून साहित्य आणि चळवळ यांची फारकत करता येणार नाही. दलित साहित्य आक्रमक स्फोटक व विद्रोही होते म्हणून आक्षेप घेतला जातो. विद्रोह हा दलित साहित्याचा कणा होता.^६ दलित पँथरचा जन्म हा दलित साहित्य चळवळीतून झाला असे म्हटले तर फारसे वावगे ठरणार नाही. दि.के. बेडेकर, नारायण सुर्वे, बाबुराव बागूल इ. लोकांनी पँथरच्या स्थापनेपूर्वी ‘प्रगत साहित्य सभा’ नावाची साहित्यिक चळवळ सुरू केली होती.^९ ‘प्रस्थापित वर्ण वंशभेदी आणि शोषक समाज व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोही साहित्य निर्माण करण्याची गरज त्यांना भासली. १९७० मध्ये महाड येथे भरलेल्या दलित साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना, विद्रोहाचे जनक समजले जाणारे बाबुराव बागूल दलित माणसातील परीवर्तनाचे पैलू स्पष्ट करून सांगताना म्हणाले, “ माणूस हा दलित साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. हा माणूस अन्याय, अत्याचार, छळवणूक, पिळवणूकीविरुद्ध न्याय मागणारा आहे. संपूर्ण समाज परिवर्तन मागणारा आहे. म्हणजे तो सर्वकष क्रांतीचा जयघोष करणारा आहे. समता, स्वातंत्र्य, न्याय, विश्वबंधुत्व आणि सम्यक क्रांतीचा पुरस्कर्ता आहे.”^{१०}

‘विद्रोह’ हे दलित चळवळीचे मुखपत्र होते. त्याच्यातून अनेक दलित साहित्यिकांनी आपले लेखन केले. त्यात पँथरची जहाल भूमिका मांडलेली असायची. नामदेव ढसाळ, ज.वि.पवार, प्रल्हाद चेंदवणकर वगैरेंच्या कविता मराठी साहित्यात वादळी चर्चेचा विषय ठरल्या. स्वातंत्र्य कुठल्या गाढवीच नाव ? आमी रामराज्याच्या

कुठल्या घरात रहतूय ?^{११} असा प्रश्न ढसाळांनी कवितेतून विचारून अनेकांना निरुत्तर केले. तर १९७१ मधील ऑगस्टच्या 'साधनेमधील' राजा ढालेचा लेख खूपच गाजला.

अस्पृश्यतेचा आणि त्या जीवनाच्या भयावहतेचे केवळ शब्दचित्र उभे करण्याची उबग येऊन काही लेखकांनी प्रत्यक्ष होणाऱ्या अत्याचार अन्यायाविरुद्ध काही तरी करण्याचा निर्णय घेतला. नामदेव ढसाळ, राजा ढाले, ज.वि. पवार, प्रल्हाद चेंदवणकर, अर्जुन डांगळे, उमाकांत रणधीर इ. लेखकांनी या निर्णयातून आणि निद्रिस्त निष्क्रीय रिपब्लिकन पक्षाला कंटाळून दलित पॅंथर चळवळ उभा केली.^{१२}

४. दलित तरुणांमध्ये निर्माण झालेल्या जाणीवा व जागृती

शिक्षणाशिवाय दलित समाजामध्ये परिवर्तन घडून येणार नाही हे आंबेडकरानी ओळखले होते. अनुसुचित जाती जमातीमध्ये शिक्षणप्रसार करण्यासाठी त्यांनी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी स्थापन केली. मिलिंद कॉलेज, सिध्दार्थ कॉलेजमधून शिक्षण घेतलेल्या तरुणांसमोर आंबेडकरांच्या कार्याचा दिपस्तंभ होता. त्यांच्यात नवी जाणीव जागृती निर्माण झाली. प्रस्थापितांच्या व्यवस्थेमध्ये आपण भरडले जात आहोत याची जाण झाली. शिष्यवृत्ती, राखीव जागा व शैक्षणिक सवलतीचा उपयोग दलित तरुणांनी करून घेतला.

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात मिळणाऱ्या विषमतेच्या वागणूकीबाबत शिकलेल्या तरुण वर्गात चीड निर्माण झाली. स्वतःची वेगळी आयडेंटि निर्माण करण्याचा प्रयत्न तो करू लागला. भारतीय घटनेने दिलेल्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रातील समाज हक्कांचा पुकार तो करू लागला. समान मानीव हक्कांच्या मागणीने संतप्त झालेल्या सनातनी हिंदुत्ववादयानी दलितांना पारंपारिक खालच्या पातळीवर ठेवण्यासाठी

दडपशाही मार्गाचा अवलंब सुरु केला.^{१३} अशा प्रकारच्या दडपशाहीमुळे दलित तरुणांमध्ये असंतोष बळावत होता, स्वातंत्र्याने दलितांना काय दिले ? त्यांच्या दैनंदिन जीवनात कसलाही बदल झाला नाही. उलट उच्चवर्णीयांची सामाजिक स्थिती उंचावत होती. पण स्वातंत्र्याने एक गोष्ट निश्चित झाली. त्यांच्या इच्छा आकांक्षा वाढल्या. त्यांना आपल्या हक्कांची जाणीव झाली. शिक्षणामुळे त्यांच्यात नवी दृष्टी आली. जागृती झाली. समग्र परिवर्तनासाठी तो आतुर होता. १९६० ते ७० च्या दशकात अनेक दलित तरुणवेगवेगळ्यासंघटनांमध्ये दलितोध्दार व बेकारी निर्मूलनासाठी ध्येयाने काम करीत होता. महाविद्यालयात शिकणारे-शिकलेले तरुण शहरामधून संघटीत होत होते. महाविद्यालयात रिपब्लिकन विद्यार्थी आघाडीच्या माध्यमातून तो सामाजिक प्रश्नावर आवाज उठवित होता. पण या चळवळी महाविद्यालयापुरत्या मर्यादीत होत्या. पॅथरच्या स्थापनेपूर्वी नामदेव ढसाळ प्रजा समाजवादी, राजा ढाले दलित युवक आघाडी, भाई संगारे काँग्रेस, गंगाधर गाडे, टी.एम.कांबळे, रिपब्लिकन विद्यार्थी आघाडी या संघटनांमध्ये काम करीत होते. मुंबईच्या सिध्दार्थ वस्तीगृहाचा पॅथरच्या स्थापनेमध्ये मोलाचा वाटा आहे. महाराष्ट्रातील अनेक तरुण या वस्तीगृहात होते. त्यांच्या प्रयत्नांच्या पार्श्वभूमीतूनच दलित पॅथरचा जन्म झाला. न्यायाबद्दल चाड तर अन्यायाबद्दल त्यांच्या मनात चीड होती.

५. वाढत्या अत्याचाराची प्रतिक्रिया

शिक्षणामुळे दलित तरुणांमध्ये नवी जाणीव व जागृती निर्माण झाली. तरीही हजारो वर्षांपासून दलितांचे होणारे शोषण, त्यांच्यावरील अन्याय अत्याचार थांबले नव्हते. राजकीय पक्ष आणि सरकारदेखील ही परिस्थिती बदलण्यास हतबल ठरले होते. अशा उद्विग्न परिस्थितीत पॅथरचा जन्म झाला. " मुंबईतील तरुणांच्या शौर्याचा आलेख "

या पुस्तकातही दलितावरील वाढते अत्याचार हेच पँथरच्या उदयाचे कारण”,^{१४}
सांगितले आहे. दलित समाजावर होणारे अत्याचार कशा प्रकारचे होत हे खालील
उदाहरणावरून स्पष्ट होईल.

अ] बावडा, ता. इंदापूर, जि. पुणे येथील एका दलित तरुणाने जिल्हा
परिषदेच्या निवडणुकासाठी अर्ज भरला होता. त्यामुळे तणाव निर्माण
झाला. गावकऱ्यांनी दलितांचे मीठपाणी बंद केले व दलितांवर बहिष्कार
टाकला.

ब] परभणी जिल्हयातील ब्राम्हणगाव येथे दि. १४ मे १९७२ रोजी भर
दिवसा दोन दलित महिलांना नग्न करून त्यांची धोंड काढली. कारण
काय ? तर त्यांनी सवर्ण हिंदूंच्या विहिरीवर पाणी भरले होते.

क] नागपूरपासून २५ किमी अंतरावरील एरणगाव येथे रामदास नारनवरे या
बौध्द तरुणाला त्याच्या आईबापापासून बायकोपासून बळजबरीने ओढून
नेऊन देवीपुढे बळी देण्यात आले. रामदासमुळे गावात कॉलन्याची साथ
पसरली असे कारण देण्यात आले.^{१५}

१९७१ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या पेरुमल समितीच्या अहवालावरून खालील प्रकारचे
अत्याचार होत होते हे स्पष्ट होते.

१. सार्वजनिक विहिरीवर पाणी भरण्यास मनाई.
२. हॉटेलमध्ये ताटात/प्लेटमध्ये पदार्थ देण्यास नकार.
३. न्हावी व धोब्यांची सेवा स्विकारण्यास मनाई.
४. झोपडीत कोंडून कुटुंबास जाळणे.

५. नरबळी देणे.
६. दलित स्त्रियांची नग्न धोंड काढणे.
७. दलित स्त्रियांवर बलात्कार.
८. मारहाण व ठार मारण्याची धमकी.
९. दलितांच्या विहिरीत मानवी विष्टा, मृत जनावरे टाकणे.
१०. दलितांची उभी पिके नष्ट करणे.
११. पंचायत बैठकीत वेगळी बैठक व्यवस्था करणे.
१२. दलित वस्तीवर बहिष्कार टाकणे.
१३. रस्त्यावरून दलितांना लग्नाची वरात नेण्यास बंदी करणे. दलिताविरुद्ध विशेषतः महारांविरुद्ध खेडेगावातील वातावरण कायम तणावपूर्ण आणि हिंसात्मक असते. ते वाढत असते. कारण महार ही जात त्यातल्या त्यात राजकीयदृष्ट्या जागृत झालेली घटनात्मक हक्काविषयक जागृत असलेली. स्वाभाविकपणे सवर्ण हिंदूंच्या वैरास त्यानांच अधिक सामोरे जावे लागे. त्यांचे संरक्षण ज्यानी करावे ते पोलीस आणि इतर अधिकारीही सवर्ण हिंदूच त्यामुळे संरक्षण मिळणे दूरच.^{१६}

वरील सर्व प्रकारच्या अत्याचाराची प्रतिक्रिया म्हणून दलित पँथरसारख्या आक्रमक संघटनेची स्थापना झाली.

६. सामाजिक असुरक्षिततेची भावना

दलित पॅथरच्या स्थापनेचे आणखी एक महत्वाचे कारण म्हणजे त्यांच्यामध्ये (दलितांमध्ये) निर्माण झालेली सामाजिक असुरक्षिततेची भावना होय. ग्रामीण भागातील दलितांवरती अत्याचार होत होते. दलित वस्तीवर बहिष्कार टाकणे, मंदिरात प्रवेश न देणे, सार्वजनिक पाणवठ्यावर अपमान करणे, प्रसंगी दहशतीच्या मार्गाचा अवलंब करणे किंवा खून करणे असे प्रकार होत होते. तेच शहरी भागात कमी अधिक फारकाने होत असल्याने दलितांमध्ये सामाजिक असुरक्षिततेची भावना वाढीस लागली. दलितांचा राज्यकर्त्यांवरचा विश्वास उडाला होता. न्यायदान प्रक्रिया खर्चिक व विलंब करणारी असल्याने न्यायपालिकावरचाही दलितांचा विश्वास उडाला. पोलीस खात्यात सवर्णांची भरती अधिक असल्याने आपणास न्याय मिळणार नाही, पोलीस खातेही मूठभर धनिकांच्या हातचे बाहुले बनल्याची तक्रार ऐकू येत होती. एकंदरीत रिपब्लिकन पक्षच काय तर इथल्या राजकीय पक्षाकडूनही आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची दखल घेतली जात नाही. येथील व्यवस्थाच आपल्याबद्दल उदासीन आहे. यामुळे दलितांमध्ये सामाजिक असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली. याची परिणती म्हणजे दलित पॅथरसारख्या तरुणांच्या संघटनेच्या स्थापनेत झाली.

७. इतर सामाजिक बंडखोर चळवळींचा प्रभाव

आर्यविरोधी चळवळींचा प्रभाव -

महाराष्ट्रातील दलित तरुणांवर तामिळनाडूतील आर्यविरोधी चळवळीचे जनक इ.व्ही. रामास्वामी नायकर यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला. त्यांनी मांडलेल्या स्वतंत्र संस्कृती सिध्दांताप्रामुखेने आपलीही स्वतंत्र अशी संस्कृती असावी असे दलित तरुणांना

वाटत होते. धर्म व पारंपारिक अंधश्रद्धांचे समूळ उच्चाटन हेच त्यांचे एकमेव जीवित कार्य होते. त्यासाठीच त्यांनी 'सच्ची रामायण'मध्ये रामायणाचा नायक रामाऐवजी चारित्र्यवान द्रविड रावणाचा गौरव केला आहे.^{१७} इ.व्ही. रामास्वामी नायकर यांच्या आचार विचारांचा महाराष्ट्रातील दलित तरुणांवर प्रभाव पडला होता.

कर्नाटकातील भीमसेना चळवळ -

दलित पॅथरचे पितृत्व जाते ते कर्नाटकातील भीमसेना चळवळीकडे. डॉ. आंबेडकरांचे अनुयायी शामसुंदर यांनी २९ एप्रिल १९६८ रोजी कर्नाटकातील गुलबर्गा येथे ही चळवळ सुरु केली. भीमसेना चळवळीने स्थानिक परिसरातील गावातील सवर्ण हिंदूमध्ये चांगलीच दहशत बसविली. विशेषतः सुशिक्षित जमीनदार तर पार हबकूनच गेले. " अस्पृश्यांना काही धोका, इजा झाली तर हिंसेचे उत्तर हिंसेनेच देण्यात येईल" असा इशाराही या चळवळीने दिला. या चळवळीचे काम इतके प्रभावी व जोरदार होते की,त्याने सर्व देशातील दलित चळवळी भारावल्या व प्रेरित झाल्या. भीमसेनेने दलित पॅथरच्या उभारणीला सक्रीय पाठींबा दिला. या अर्थाने पॅथरचे पितृत्व भीमसेनेकडेच जाते.^{१८}

अमेरिकेतील ब्लॅक पॅथर चळवळ -

अमेरिकेतील ब्लॅक पॅथर या निग्रो चळवळीवरून दलित पॅथर असे नाव घेतले आहे. सिध्दार्थ वसतीगृहात दलित विद्यार्थ्यांच्या चर्चेत अमेरिकेतील ही चळवळ आली. त्या चळवळीवर 'टाईम्स' या अमेरिकन साप्ताहिकात आणि 'अस्मितादर्श' या दलित त्रैमासिकात लेख आले होते. अमेरिकेच्या कॅलिफोर्निया प्रांतातील ऑकलंड येथे १९६६ मध्ये ळ्यू पी न्यूटन आणि बॉबी जी सी या निग्रो तरुणांनी ब्लॅक पॅथर स्थापली. काळ्या

जनतेवरील अत्याचाराविरुद्ध लढणाऱ्या इतर अनेक अहिंसक चळवळीचा उबग येवून भ्रमनिरास झाल्याने त्यांनी ही संघटना उभारली. जशास तसे या तत्वावर त्यांचा विश्वास होता. नावाची उसनवारी करण्याव्यतिरिक्त ब्लॅक पॅथरकडून काहीही घेतल्याचे पॅथरचे नेते नाकारीत असले तरीही त्यांच्यावर या चळवळीचा प्रभाव पडला होता हे निश्चितच.

८. राजकीय पक्षांचा दलितांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन

दलित पॅथरच्या स्थापनेचे आणखी एक महत्वाचे कारण म्हणजे वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांचा दलितांच्या समस्यांकडे पाहण्याचा उदासीन दृष्टीकोन. डॉ. आंबेडकरांच्या मृत्यूनंतर रिपब्लिकन पक्ष स्थापन झाला. डॉ. आंबेडकरांच्या शेवटच्या काही दिवसात त्यांनी दलित जनतेसह इतर भारतीय लोकांच्या हिताच्यादृष्टीने व्यापक असा राजकीय पक्ष स्थापन करावा असा विचार केला होता. परंतु त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या अनुयायांनी १९५७ मध्ये रिपब्लिकन पक्ष स्थापन केला. १९५७-५८ मधील लोकसभा निवडणूकामध्ये या पक्षाला काही प्रमाणात यशदेखील आले. आंबेडकरांच्या मृत्यूनंतर रिपब्लिकन पक्ष हा आपल्या इच्छा आकांक्षा पूर्ण करेल अशी दलित जनतेची अपेक्षा होती. पण थोड्याच दिवसात रिपब्लिकन पक्ष विभागला गेला. दलित जनतेची यामुळे खूप मोठी भ्रमनिराशा झाली. सत्तासहभागाच्या हव्यासापोटी रिपब्लिकन पक्षाने सत्तारूढ काँग्रेस पक्षाकडे सोयी सवलतीची मागणी केली. भूमीहीनांसह अनुसुचित जातीतील इतर दलितांना एकत्र आणण्यात पक्षाला अपयश आले. पुढे फाटाफूट झालेल्या या दलितांच्या अनेक गट उप-गट छापण्या बनल्या. गटबाजीपणा, पक्षपातीपणा, आपल्याच लोकांवर मेहेरनजर, सत्तेची लालसा या दुर्गुणांनी पक्षात बजबजपुरी माजली. रिपब्लिकन पक्ष शहरातील मध्यमवर्गीय दलितांचाच (महार बौध्द)

प्रवक्ता झाला. तो सत्ताधारी वर्गाचा शिकार बनला. यामुळे दलितांमधील शिक्षित आणि ध्येयवादी तरुण वर्ग संतप्त झाला. हिंसात्मक बनला, लढयाची भाषा बोलू लागला.

साठच्या दशकात कम्युनिस्टासारख्या डाव्या आघाड्यांनीसुद्धा चार्तुवर्ण्याच्या जातीप्रथेविरुद्ध आवाज उठविला नाही. काँग्रेसला पर्याय देण्यात ते अयशस्वी ठरले. दलितांवरील अत्याचाराविरुद्ध समजावादी पक्षाचे काही सदस्य आणि युवक क्रांतीदलाव्यतिरिक्त इतर सर्व पक्षांनी केवळ कोरडी सहानुभूती दाखविली. दलितांच्या समाजवादी स्थितीत सुधारणा करण्यात सत्तारुढ वा विरोधी पक्षास रस नव्हता. दलितांचा कोणीही खराखुरा तारक नाही अशी खंत त्यावेळी दलित नेत्यांनी, जनतेने व्यक्त केली. बऱ्याच पक्षांनी दलितांच्या समस्याकडे पाठ फिरविली होती किंवा दलितांची मते मिळविण्यासाठी संधीसाधू भूमिका घेतली होती.^{१९}

एकंदरीत राजकीय पक्षांच्या दलितांच्या प्रश्नाकडे पाहण्याच्या अशा दृष्टीकोनामुळे व मतलबी धोरणामुळे दलित पँथरसारख्या तरुणांच्या आक्रमक संघटनेची स्थापना झाली.

अशा प्रकारे दलित पँथरच्या स्थापनेसाठी कारणीभूत ठरलेले विविध घटक होते. पँथरची स्थापना एकाएकी झाली नाही तर त्यासाठी वरील सर्व घटक कमी अधिक फरकाने कारणीभूत ठरले.

दलित पँथर आणि दलित चळवळ

दलित पँथरची घटना पुढीलप्रमाणे होती.

“कलम १) या संघटनेचे नाव दलित पँथर असे असेल.

२) बोधचिन्ह : पांढऱ्या पार्श्वभूमीवर चळवळीच्या रंगात काढलेला चिन्ता व

त्याच्याभोवती पांढऱ्या रंगात 'दलित पॅथर' अशी वर्तुळाकार काढलेली अक्षरे हे या संघटनेचे बोधचिन्ह राहिल.

- ३) रुंदीच्या दिडपट लांबी असलेले, वरचा पट्टा लाल व खालचा पट्टा काळा आणि वर उजव्या कोपऱ्यात लाल पट्टयामध्ये 'काळा चित्ता' हे हया संघटनेचे निशाण आहे.
- ४) सभासदत्व : ज्याला पॅथरचा कार्यक्रम व घटना मान्य असेल, जो या संघटनेत कार्य करण्यास, नियमितपणे संघटनेची वर्गणी देण्यास व संघटनेचे निर्णय अंमलात आणण्यास तयार असेल अशा १८ वर्षांच्या किंवा त्याहून जास्त वय असलेल्या अशा दलित श्रमिक वर्गातील कोणत्याही भारतीय नागरीकास या संघटनेचे सभासद होता येईल.
- ५) या संघटनेचा मूळ घटक हा छावणी असेल. कुठल्याही मोहल्यात, गावात किंवा शहरात किमान २५ सभासदांची छावणी असेल.
- ६) संघटनेचा सभासद होण्यासाठी दुसऱ्या एका सभासदाच्या शिफारसीसह छावणी प्रमुखाकडे अर्ज करावा लागे. छावणीने मान्यता दिल्यावर त्याला सभासदत्व मिळत असे.
- ७) छावणीच्या सभासदानी एकमताने अगर बहुमताने छावणी प्रमुखाची निवड करावी.
- ८) पॅथरचा सर्वोच्च घटक 'पॅथरचे वार्षिक अधिवेशन' राहिल.
- ९) प्रत्येक छावणीने निवडलेले किमान ५ प्रतिनिधी असे सर्व छावण्यांचे प्रतिनिधी मिळून प्रतिनिधींचे वार्षिक अधिवेशन राहिल.

- १०) पॅथरच्या वार्षिक अधिवेशनामध्ये पॅथरचे सर्वोच्च राजकीय मंडळ व संघटना मंडळ एकमताने अगर बहुमताने निवडले जाईल. दोन अधिवेशनांच्या मधल्या काळात हे मंडळ पॅथरचे राजकीय व संघटनात्मक निर्णय घेणारे सर्वोच्च मंडळ राहिल. छावणी प्रमुख हे या सर्वोच्च मंडळाला राजकीय व संघटनात्मकदृष्ट्या जबाबदार राहतील व या सर्वोच्च मंडळाचे निर्णय त्यांना अंमलात आणावे लागतील.
- ११) पॅथरची संघटना लोकशाहीच्या मध्यवर्तीत्वाच्या तत्वावर आधारलेली राहिल. लोकशाही मध्यवर्तीत्व म्हणजे पॅथरच्या छावणी प्रमुखापासून तो सर्वोच्च राजकीय संघटना मंडळापर्यंतचे घेतलेल्या राजकीय व संघटनात्मक निर्णयाची अंमलबजावणी करणे आणि दोन अधिवेशनांच्या मधल्या काळात सर्वोच्च मंडळाचे निर्णय अंमलात आणणे हे पॅथरच्या प्रत्येक सभासदाचे कर्तव्य राहिल. या अर्थाने ही संघटना मध्यवर्तित्व मानते.
- १२) प्रत्येक छावणीत एक छावणीप्रमुख, एक उपप्रमुख व एक खजिनदार एकमताने अगर बहुमताने निवडावेत.
- १३) कोणत्याही गावात किंवा शहरात एकाहून अधिक छावण्या असतील तर त्यांनी आपली बैठक घेऊन एकमताने अगर बहुमताने एक गावप्रमुख किंवा शहरप्रमुख, एक उपप्रमुख व एक खजिनदार निवडावा.
- १४) तालुक्यातील छावण्यांनी आपले पाच प्रतिनिधी पाठवून तालुका बैठक घ्यावी व त्यात एकमताने किंवा बहुमताने एक तालुकाप्रमुख, एक उपप्रमुख किंवा एक खजिनदार निवडावा.

- १५) जिल्हयातील छावण्यांनी आपले पाच प्रतिनिधी पाठवून जिल्हा बैठक घ्यावी व त्यात एकमताने अगर बहुमताने एक जिल्हाप्रमुख, एक उपप्रमुख किंवा एक खजिनदार निवडावा.
- १६) त्याचप्रमाणे प्रत्येक छावणीचे पाच प्रतिनिधी या प्रमाणात सर्व छावण्यांचे प्रतिनिधी मिळून पँथरचे वार्षिक अधिवेशन होईल व त्यात पँथरचे सर्वोच्च मंडळ निवडण्यात येईल. सर्व पदाधिकार्यांनी एकमताने अगर बहुमताने बदल करण्याचा अधिकार वार्षिक अधिवेशनाला राहिल. पदाधिकार्यांवर टिका करण्याचा व त्यात बदल करण्याचा हक्क पँथरच्या सभासदांना राहिल. त्याचप्रमाणे अधिवेशनामध्ये बहुमताने घेतलेले निर्णय अल्पमतवाल्यांवर बंधनकारक राहतील या अर्थाने ही संघटना लोकशाही मानते.
- १७) त्याचप्रमाणे वार्षिक अधिवेशनाने निवडलेल्या राज्य सर्वोच्च मंडळामध्ये प्रत्येक जिल्हयाचा एकप्रतिनिधी व मंडळाचा एक अध्यक्ष निवडला जाईल. यासर्व प्रतिनिधीमधून पँथरचा एक सरचिटणीस, दोन सहचिटणीस व एक खजिनदार निवडला जाईल आणि बाकीचे सर्वोच्च मंडळाचे सभासद राहतील.
- १८) सर्वोच्च मंडळाची बैठक तीन महिन्यातून एकदा झालीच पाहिजे. दोन बैठकांच्या दरम्यान सर्वोच्च मंडळाचे पदाधिकारी पँथरचे कामकाज पहातील व राजकीय संघटनात्मक निर्णय घेतील.
- १९) छावणीची बैठक पंधरा दिवसांतून एकदा व्हावी. तालुक्याची बैठक दीड महिन्यातून एकदा व गावाची बैठक महिन्यातून एकदा व्हावी. जिल्हयाची

दोन महिन्यातून एकदा व्हावी. या मधल्या काळात पदाधिकारी काम पहातील व सर्वोच्च मंडळाचे निर्णय अंमलात आणतील व छावणीच्या कार्याचा अहवाल सर्वोच्च राजकीय मंडळाला कळवितील.

- २०) सर्वोच्च मंडळाच्या पदाधिकार्यांची बैठक ही १५ दिवसांतून एकदा झालीच पाहिजे व त्यात घेतले जाणारे निर्णय एकमताने किंवा बहुमताचे असतील व अल्पमतवाल्यांवर बंधनकारक राहतील. सर्वोच्च मंडळाच्या पदाधिकार्यांनी ३ महिन्यातील पॅथरच्या कार्याचा अहवाल, सर्वोच्च मंडळाला दिला पाहिजे.
- २१) प्रत्येक छावणीने निवडलेला एक प्रतिनिधी याप्रमाणे सर्व छावण्यांचे प्रतिनिधी मिळून पॅथरची राष्ट्रीय परिषद दोन वर्षांनी एकदा होईल व त्यात एकमताने किंवा बहुमताने पॅथरचे धोरण व राष्ट्रीय मंडळ निवडले जाईल. प्रत्येक राज्याचा एक प्रतिनिधी याप्रमाणे सभासद व अध्यक्ष यांचे राष्ट्रीय मंडळ होईल. त्यांचे पदाधिकारी राज्य सर्वोच्च मंडळाप्रमाणेच असतील.
- २२) पॅथरच्या प्रत्येक सभासदाने पॅथरचे कार्य चालविण्यासाठी निधी दिलाच पाहिजे. हा कार्यनिधी सभासदांच्या उत्पन्नावर अवलंबून राहिल. महिन्याला शंभर रुपये उत्पन्न असणाऱ्यांनी १ रुपया दिलाच पाहिजे.
- २३) हा कार्यनिधी प्रत्येक सभासदाने छावणीच्या खजिनदारांकडे जमा करावा. कार्यनिधीपैकी प्रत्येक रुपयातील ५० पैसे छावणीच्या खजिनदाराने राज्य सर्वोच्च मंडळाच्या खजिनदारांकडे पाठवावा. २५ पैसे जिल्हा खजिनदाराकडे पाठवावेत. १३ पैसे तालुका खजिनदाराकडे तर

बाकीचे १२ पैसे छावणीसाठी ठेवावेत. छावणी, तालुका, जिल्हा सर्वोच्च मंडळाच्या पातळीवर जो निधी जमा झाला असेल तो बँकेत ठेवला पाहिजे.

- २४) सर्वोच्च मंडळाचे अध्यक्ष, सरचिटणीस व खजिनदार या तिघांच्या संयुक्त नावावर कार्यनिधी बँकेत ठेवावा व जेव्हा कार्यास लागेल तेव्हा तिघांच्या सहीने बँकेतून काढावा. हीच पध्दत शेवटच्या छावणीपर्यंत राहिल.
- २५) निधीच्या पुस्तकावर सर्वोच्च मंडळाच्या खजिनदाराची व वसूल करणाऱ्याची सही राहिल. पावतीपुस्तके सर्वोच्च मंडळच पुरवेल.
- २६) कार्यनिधीच्या जमाखर्चाचा हिशोब छावण्यांच्या, तालुकाच्या, जिल्हयाच्या, सर्वोच्च मंडळाच्या बैठकीत तसेच वार्षिक अधिवेशनामध्ये खालील तिघांनी दिलाच पाहिजे.

१. अध्यक्ष, सरचिटणीस, खजिनदार - सर्वोच्च मंडळ

२. जिल्हा, तालुका, तसेच गाव व छावणी प्रमुख, उपप्रमुख व खजिनदार

प्रत्येक घटकाकडे जो निधी असेल तो त्यात्या घटकाने आपल्या कार्यासाठी खर्च करावा.

सभासदाची कर्तव्ये

- कलम २७) सभासदाची कर्तव्ये - प्रत्येक सभासदाला पँथरचे सभासद कार्ड देण्यात येईल. ही सभासद कार्ड सर्वोच्च मंडळ सर्व शाखांना पुरवेल. हया सभासद कार्डावर सभासदांची कर्तव्ये लिहिलेली असतील. ती त्याने पार

पाडलीच पाहिजेत. सभासद कार्डावर सर्वोच्च मंडळाचे अध्यक्ष व सरचिटणीस यांच्या सहया असतील. सभासद कार्डाचा एक रुपया सभासदाला दयावा लागेल व तो सर्वोच्च मंडळाच्या निधीत जमा होईल. सर्वोच्च मंडळाशिवाय इतर कोणत्याही घटकाने सभासद कार्डे छापू नयेत.

- २८) संघटनेच्या सभासदत्वाची अर्जपत्रिका सर्वोच्च मंडळ सर्व शाखांना पुरविल. ज्यांना संघटनेचे सभासद व्हायचे असेल त्यांनी ती अर्जपत्रिका भरून पूर्वीच्या एका सभासदाच्या शिफारसीसह छावणी प्रमुखाला द्यावी व छावणीने बैठक घेऊन त्याला सभासदत्व द्यावे. सभासद शुल्क १ रुपया घेतले जाईल. संघटनेच्या सभासदत्वाचा अगर पदाधिकारीपदाचा राजीनामा देता येणार नाही. एखादया सभासदाचे सभासदत्व रद्द करावयाचे असल्यास छावणीतील बहुसंख्या सभासदांच्या मंजूरीने ते रद्द करता येईल. सभासदत्व रद्द करण्याच्या छावणीच्या निर्णयाविरुद्ध त्या सभासदाला दाद मागायची असेल तर तो सर्वोच्च मंडळाकडे व त्यानंतर वार्षिक अधिवेशनाकडे अर्ज करून दाद मागू शकतो.

सर्वोच्च मंडळाची कार्ये

कलम २९) सर्वोच्च मंडळाची कार्ये :

- १] संघटनेच्या वार्षिक अधिवेशनामध्ये संघटनेच्या राजकीय धोरणाचा मसुदा व संघटनेचा संघटनात्मक अहवाल मांडणे.
- २] सर्व शाखांना वार्षिक अधिवेशनाच्या मधल्या काळात राजकीय व संघटनात्मक मार्गदर्शन करणे.

- ३] संघटनेच्या कार्यासाठी प्रचार दौरे करणे.
- ४] संघटनेचा कार्यक्रम व घटना छापून प्रसिध्द करणे व छावण्यांना पुरविणे.
- ५] सभासदत्वाचे अर्ज व सभासदत्वाची कार्डे छावण्यांना पुरविणे.
- ६] संघटनेच्या प्रचारासाठी वृत्तपत्र काढणे तसेच वेळोवेळी पुस्तिका प्रसिध्द करणे. या सर्व कार्यासाठी सर्वोच्च मंडळ आपल्या मंडळाच्या सभासदांमधून निरनिराळ्या समित्या नेमील व त्यांना मार्गदर्शन करेल. वेळोवेळी त्या समित्यात बदल करण्याचा अधिकार सर्वोच्च मंडळाला राहिल.
- ७] संघटनेची राजकीय, संघटनात्मक तसेच सर्व प्रश्नांवरील जाहीर निवेदने सर्वोच्च मंडळाचे अध्यक्ष व सरचिटणीस हयांच्याच नावाने निघतील. तसेच जिल्हयाच्या तालुक्याच्या व गावाच्या अगर स्थानिक प्रश्नावरील निवेदने त्या त्या घटकाच्या प्रमुख व उपप्रमुखांच्या सहीने निघतील.

तळटीप : घटनेत बदल करण्याचा अधिकार वार्षिक अधिवेशनाला राहिल.”^{२०}

दलित पँथरचा कार्यक्रम (उद्दीष्टे)

कुठल्याही संघटनेला आपला कार्यक्रम किंवा उद्दीष्टे असणे गरजेची असतात. तरच ती संघटना खऱ्या अर्थाने काम करू शकते. त्याचदृष्टीने दलित पँथर या संघटनेनेही आपली काही उद्दीष्टे निश्चित केली होती. ती पुढीलप्रमाणे -

१. जात, धर्म, वर्ण, वर्ग विरहित, शोषणमुक्त, सुखी, समृद्ध, सुसंस्कृत व विज्ञानी समाजनिर्मितीसाठी दलित-श्रमिक वर्गाची राजसत्ता स्थापन करणे.
२. वरील उद्दीष्टांसाठी या देशात राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व वैज्ञानिक क्रांती करणे.
३. या क्रांतीसाठी अनुसूचित जाती-जमाती, बौद्ध कष्टकरी भटक्या जमाती, आदिवासी यांना संघटीत करणे. त्यांच्यात राजकीय, सामाजिक जागृती करणे. क्रांतीचे हे मूलभूत घटक राहतील.
४. या क्रांतीसाठी जातीधर्मव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, वर्गव्यवस्था मोडणारे क्रांतीकारक पक्ष, सर्व डाव्या शक्ती, व्यक्ती त्याचप्रमाणे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दडपशाहीला बळी पडलेले इतर सर्व सामाजिक घटक हयांच्याशी दोस्ती करण्यात येईल.
५. जातीभेदावर, धर्मभेदावर आधारलेला पक्ष व व्यक्ती, जमीनदार, बडे बागाईतदार, भांडवलदार, साम्राज्यवादी तसेच देशातील भांडवलदारी सरकार हे आमचे मुख्य शत्रू होत. त्यांच्याविरुद्ध आम्हाला क्रांती करायची आहे.
६. जगातील साम्राज्यशाहीविरुद्ध, पिळवणूकीविरुद्ध, वर्णव्यवस्थेविरुद्ध झगडणाऱ्या सर्व दलित व श्रमिक जनतेला आमचा पार्टीबा राहिल.

७. आमचा मुक्तीलढा सर्वकष क्रांती इच्छितो. भागशः बदल अशक्य आहे व तो आम्हाला नको. संपूर्ण क्रांतीकारक बदल आम्हाला हवा आहे. सामाजिक अवमानातून बाहेर पडण्याबरोबर आम्हाला आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक केंद्रस्थानी आमचे प्रभुत्व स्थापन करावे लागेल. आम्हाला रज्यसत्ता पाहिजे. आमचे लक्ष केवळ व्यक्ती नसून व्यवस्था आहे. हृदयपरिवर्तनाने किंवा शिक्षणातील उदारमतवादाने आमच्यावरील अन्याय व आमचे शोषण थांबणार नाही. आम्ही वर निर्देशित केलेले क्रांतीकारक समूह जागे करू, संघटित करू व क्रांतीकारक समूह विरुद्ध वर निर्देशित केलेले आमचे शत्रू समूह हयांच्या संघर्षामधूनच क्रांतीची लाट येईल असा आमचा विश्वास आहे. आमचे आजचे प्रश्न अन्न, वस्त्र, निवारा, पाणी, नोकरी, जमीन, शिक्षण, अस्पृश्यता, सामाजिक व शारीरिक अन्याय हे आहेत”.

यासाठी दलित पँथरने वरील प्रश्न सोडविण्यासाठी दूरवरचा आणि ताबडतोबीचा असे दोन कार्यक्रम मांडले होते.

दूरवरचा कार्यक्रम

१. देशी व विदेशी भांडवलदारांकडून होणारी पिळवणूक बंद पाडण्यासाठी त्यांच्या मालकीची सर्व उत्पादन साधने सामाजिक मालकीची करणे व त्यावर दलित श्रमिकांची सत्ता स्थापन करणे.
२. देशातील जमीनदारशाहीचे संपूर्ण उच्चाटन करून कुटुंबाच्या पोषणाला आवश्यक असणाऱ्या जमिनीहून अधिक असलेली सर्व जमीन गरीब, शेतकरी, सर्व मजूर, आदिवासी, दलित यांना वाटून देणे.
३. आर्थिक व सामाजिक शोषण मुक्त समाज स्थापन करणे”.^{२१}

अशा प्रकारे नव्यानेच स्थापन झालेल्या दलित पॅथर या संघटनेने सर्व शोषित पिडीत तळागाळातील सर्वसामान्य माणसाच्या मुक्तीच्यादृष्टीने आपला दूरवचरा कार्यक्रम आखला होता.

ताबडतोबीचा कार्यक्रम

१. शहरातील दलित व श्रमिक वर्गातील बेकार तरुणांना नोकऱ्या मिळाल्या पाहिजेत, नाहीतर बेकारभत्ता मिळाला पाहिजे.
२. खेड्यातील दलित-श्रमिक शेतमजूराना जमिनी व घरे मिळाली पाहिजेत.
३. शेतमजूर स्त्री पुरुषांना किमान ५ रुपये वेतन मिळाले पाहिजे.
४. सर्व शिक्षण मोफत मिळाले पाहिजे.
५. दलित वस्तीमध्ये सार्वजनिक प्रमाणावर विहिरी खोदल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक विहिरीवर पाणी भरण्याचा दलितांचा हक्क अमंलात आला पाहिजे.
६. शिक्षण क्षेत्रामध्ये, नोकऱ्यांमध्ये, शासनव्यवस्थेमध्ये, तसेच सामाजिक व्यवहारांमध्ये जातीचा व धर्माचा उल्लेख बंद केला पाहिजे.
७. धार्मिक व जातीय संस्थांवर, पंथांवर बंदी घातली पाहिजे.
८. सर्व जातीधर्माच्या वेगवेगळ्या वस्त्या एकत्रित वसवण्याचा कायदा झाला पाहिजे.
९. धार्मिक व जातीय संस्थांना देण्यात येणारे सरकारी अनुदान बंद करून ते दलितांसाठी वापरण्यात आले पाहिजे.

१०. दलित श्रमिकांसाठी शहरात व खेड्यात सर्व प्रकारच्या औषधोपचाराची व्यवस्था मोफत झाली पाहिजे.
११. दर माणशी १५ किलो धान्य मिळालेच पाहिजे.
१२. जीवनावश्यक सर्व वस्तूंचे भाव दोन तृतीयांश कमी केले पाहिजेत.

वेळोवेळी वर निर्देशित केलेल्या आमच्या शत्रुवर्गाशी, आर्थिक, राजकीय व सामाजिक लढे होतील. त्या लढ्यांत दलित व श्रमिक जनतेची एकजूट घडविण्यासाठी आम्ही सक्रीय राहू'.^{२२}

दलित पँथर या बाल्यावस्थेत असणाऱ्या नव्या दमाच्या, तरुणांच्या संघटनेने वरील प्रकारचे कार्यक्रम व उद्दीष्टे समोर ठेवून काम करायला सुरुवात केली होती. वाढते अत्याचार, बेकारी, महागाई, दलित तरुणांना मिळणारी अपमानास्पद वागणूक, रिपब्लिकन नेत्यांमध्ये चाललेली सत्ता व नेतृत्व स्पर्धा व इतर राजकीय पक्षांची दलितांकडे त्यांच्या प्रश्नाकडे पाहण्याची उदासीन बेफिकीर वृत्ती यामुळे पँथरचा जन्म झाला. पँथरच्या नेत्यांनी दलित या शब्दाच्या व्याख्येत शोषित पिडीत कामगार, दलित या सर्वाना बरोबर घेण्याचा प्रयत्न केला. सर्व प्रकारच्या अन्याय, अत्याचार, गुलामगिरी, सामंतशाहीचा निषेध करून समग्र परिवर्तन व क्रांतीसाठी रणशिंग फुंकले. राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अशा सर्व आघाड्यांवर पँथरचे नेते काम करित होते. प्रचलित व्यवस्थेमध्ये नूलभूत परिवर्तन घडवून आणणे आणि समाजातील तळागाळातील सामान्य माणसाला प्रतिष्ठा मिळवून देणे हे त्यांच्या उद्दीष्टे-ध्येय धोरणातील महत्वाचा गाभा होता.

वरील उद्दीष्टांच्या पूर्तीसाठी त्यांनी कार्यही केले. अर्थात यशापयश यापेक्षा सामान्य माणूस जागा करून त्याला उभा करण्याचा प्रयत्न महत्वाचा होता.

दलित पँथरचे कार्य

दलित पँथरने उद्दीष्टे-ध्येये खूप मोठी बाळगली होती. पण ती प्रत्यक्षात आणण्यासाठी कार्याची गरज होती. अर्थात कुठल्याही संघटनेने, चळवळीने मांडलेली उद्दीष्टे प्रत्यक्षात सर्वच्या सर्व कधीही अस्तित्वात येत नसतात. त्यासाठी बराच कालावधी, अनेक पिढ्या जाव्या लागतात. हे लक्षात घेऊनच पँथरच्या कार्याचेही मूल्यमापन झाले पाहिजे.

दुर्दैवाची गोष्ट पँथरच्या स्थापनेनंतर अवघ्या दोन-तीन वर्षातच इतर संघटनाप्रमाणे पँथरलाही फुटीच्या शापातून जावे लागले. पँथरमधील फूट ही दुर्दैवी होती. पण पँथरच्या वेगवेगळ्या गटानी आपल्या आपल्या परीने कार्य केले होते हे नाकारता येणार नाही.

दलित पँथर चळवळीने पहिल्या टप्प्यात हाती घेतलेले कार्यक्रम (१९७२ ते १९७४)

१. युवक क्रांती दलाच्या साथीने १५ ऑगस्ट १९७२ रोजी मध्यरात्री १२ वाजता भारतीय स्वातंत्र्याच्या सुवर्णमहोत्सवी सोहळ्याचा निषेध करण्यासाठी पँथर्सनी त्यांचा पहिला मोर्चा काढला.
२. पुण्यामध्ये कौन्सिल हॉलमध्ये १० सप्टेंबर १९७२ पासून तीन दिवसांची कॅबिनेटची बैठक होती. तेव्हा तेथे मोर्चारूपी धरणे आयोजित केले होते. त्यामागचा उद्देश असा होता की, यदुनाथ थत्ते यांच्या संपादकत्वाखालील 'साधना स्वातंत्र्यदिन विशेषांकात' 'काळा स्वातंत्र्यदिन' या लेखात राष्ट्रीय झेंड्याची बदनामी करणारा ढालेनी जो लेख लिहिला होता त्याविरुद्धचा त्या दोघावरील (ढाले आणि थत्ते) खटला मागे घेण्यात यावा. त्यानंतर १७ सप्टेंबर रोजी पँथर्स, समाजवादी पक्ष आणि युवा

जनसभा यांनी संयुक्त मोर्चा काढला होता. त्यात त्यांची मागणी अशी होती की, प्रथम दलितांवर वाढते अत्याचार होत आहेत, त्याची जबाबदारी नाकारणाऱ्या त्यावेळच्या गृह आणि समाजकल्याण खात्याचे राज्यमंत्री, अनुसूचित जातीचे श्री. दादासाहेब रुपवते यांनी राजीनामा दयावा.

३. ४ नोव्हेंबर १९७२ रोजी पुन्हा मोर्चा आयोजित करून कलम १५३/४ च्या खाली ज्यांना अटक करण्यात आली होती, त्यांच्या सुटकेसाठी आणि पोलीसांनी दलितांना दिलेल्या वाईट वर्तणूकीच्या निषेधार्थ वरील मोर्चा आयोजित केला होता.^{२३}

४. १४ ऑगस्ट १९७३ रोजी एका वीस हजारांच्या मोर्चाचे आयोजन मुंबईत सचिवालयासमोर करण्यात आले होते. त्या दिवशी सर्वच जिल्ह्यातील कलेक्टर कार्यालयासमोर मोर्चे काढण्यात आले होते.^{२४}

दलितांवर अशाच प्रकारचे अत्याचार चालू राहिले तर वेगळा दलितस्थान स्थापन करण्यासाठी चळवळ उभा करू असे वक्त्यांनी आपल्या भाषणातून नमूद केले. त्यावेळी ढाले, ढसाळ, श्रीमती जगदाळे यांनी या मोर्चाचे नेतृत्व केले. मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील यांना अकरा पानांचे निवेदनही सादर केले.

५. मुंबईचे असिस्टंट कमिशनर ऑफ पोलीस (इ डिव्हीजन) आणि भोईवाडा पोलीस स्टेशन यांच्यासमोर १० जानेवारी १९७४ ला ढालेना अटक केल्याच्या तसेच दलितांवरील अत्याचाराच्या निषेधात मोर्चा संघटित केला होता. या दहा-बारा हजारांच्या मोर्चात जे तरुण होते ते बहुतेक

तिशीखालील होते. पँथर नेत्यांनी - संगारे, महातेकर, पवार आणि ढसाळ यांनी वेगवेगळ्या ठिकाणी त्यांच्या मार्गावर मोर्चाचे नेतृत्व केले. जेव्हा हा मोर्चा शिवसेनेचा बालेकिल्ला असलेल्या रेल्वेच्या वर्कशॉप भागात पोचला तेव्हा मोर्चाच्या दिशेने मोर्चा विरोधकांनी काँक्रीटचा स्लॅब फेकला. त्यामुळे पँथर भागवत जाधव यांचा मृत्यू झाला.^{२५} याचकाळात १९७४ मध्ये पोटनिवडणूक झाली. रिपब्लिकन पक्षाने काँग्रेसला पाठींबा दिला. तर पँथरने निवडणुकीवर बहिष्कार टाकला होता. काँग्रेसचे रामराव आदिक यांचा पराभव झाला तर काँ. डांगे कन्या रोझा देशपांडे या निवडून आल्या. रिपब्लिकनांचा काँग्रेसला पाठींबा असतानाही दलित जनतेने त्यांना झिडकारले व पँथरचा आदेश त्यांनी प्रमाण मानला. या घटनेचे वर्णन त्यावेळच्या वृत्तपत्रांनी 'दलितांच्या पाठीवर पँथर पंजा' अशा शब्दात केले. यातून दुखावलेल्यासत्ताध्यांनी शिवसेनेला पुढे करून वरळीची दंगल दलितांवर लादली.^{२६}

६. मुंबईत आझाद मैदान ते सचिवालय सर्वपक्षीय मोर्चा २९ जानेवारी रोजी काढण्यात आला होता. ३० हजारांच्या तरुणांच्या मोर्चात १० युवक संघटना सामील झाल्या. त्यात दलित पँथर, मागोवा मंडळ, प्रोग्रेसिव्ह यूथ मुव्हमेंट, समाजवादी युवाजनसभा, युवक क्रांतीदल आणि मुस्लिम सत्यशोधक मंडळ इत्यादी संघटनांचा समावेश होता. त्यांनी पुढील मागण्या केल्या. मोर्चात सामील झालेल्यांवर ६ ते १० जानेवारी दरम्यान झालेल्या लाठीहल्ल्याची न्यायालयीन चौकशी, पँथर नेत्यांविरुद्ध लादलेल्या केसेस परत घेणे, अंसिस्टंट कमिशनर ऑफ पोलीस श्री.बलसारा यांना निलंबित करणे अथवा त्यांची बदली करणे, वरळी

चाळीत रहाणाऱ्या पोलीसांच्या बदल्या करणे (कारण वरळी दंगलीत पोलीसांनी दलित विरोधकांना मदत केली होती.) आणि दलितांनी केलेल्या तक्रारींची चौकशी करण्यासाठी ज्यादा पोलीस आयुक्तांची नेमणूक करणे, ह्या त्या मोर्चाच्या प्रमुख मागण्या होत्या. नेत्यांनी अशीही मागणी केली की, पोलीस भरतीतील ३० ते ४० टक्के जागा दलितांसाठी राखीव ठेवाव्यात.

७. मुंबईत आझाद मैदान ते सचिवालय असा आणखी एक मोर्चा ५ फेब्रुवारीला पोलीसांच्या पाशवी बळाच्या वापराविरुद्ध संघटित करण्यात आला. याचवेळेस डाव्या ट्रेड युनियननेदेखील नेमका मोर्चा काढला होता. दोन्ही मोर्चांचे एकत्रीकरण ओव्हल मैदानात होऊन एका प्रचंड सभेत त्याचे रुपांतर झाले. कॉंग्रेस डांगे, ढसाळ आणि ढाले यांची त्यात भाषणे झाली. मुख्यमंत्र्यांना त्यांच्या आधीच्या मागण्यांचे निवेदन देण्यात आले. पोलीस सल्लागार समितीतून शिवसेनेच्या प्रमोद नवलकर यांना वगळण्यात यावे अशी मागणी मोर्चाच्या नेत्यांनी केली."
८. वाढत्या बेकारीविरुद्ध २९ मार्चला एक मोर्चा नेण्यात आला. त्या मोर्चाचे नेतृत्व ढसाळ, संगारे, महातेकर आणि पगारे यांच्याकडे होते. त्यावेळचे कामगार मंत्री श्री. तिडके यांना भेटून त्यांनी आपले निवेदन दिले. मोर्चात कम्युनिस्ट पक्षाचे रेड्डी, रणांगणचे बर्वे आणि दिघे यांचाही समावेश होता. ढाले मोर्चात नव्हते. जे काम करायला तयार असतील त्यांच्यासाठी काम मिळावे याची नेत्यांनी मागणी केली. याशिवाय बेकारभक्ता आणि पोलीस सेवेत दलितांच्यासाठी राखीव कोटा असावा अशी मागणी केली.

चळवळीच्या पहिल्या टप्प्यात अशा प्रकारे पँथरने आपल्या संघटनेची पाळेमुळे रोवण्याचा प्रयत्न केला. म्हणूनच त्यांचे मुख्य कार्य या काळात हे मोठमोठ्या शहरात, तसेच नाक्यानाक्यावर बैठका आयोजित करणे किंवा निरनिराळ्या ठिकाणी संघटनेच्या ध्येयाचा प्रसार करणे हे होते. त्यांचा मुख्य उद्देश असा होता की, संघटना लोकांच्या नजरेसमोर आणून तिला सर्व भारतभर प्रसिध्दी देणे. जरी हा उद्देश साध्य झाला नाही तरी महाराष्ट्रभर का होईना चळवळीला खूप नाव मिळाले.^{२८}

प्रचाराच्या सभांशिवाय दलित पँथर संघटना डॉ. आंबेडकरांच्या जन्मदिनी म्हणजे १४ एप्रिल रोजी आणि बुध्द जयंतीच्या दिवशी नेमाने मोठे मेळावे आयोजित करीत असे. याशिवाय दसरा, धम्मचक्र प्रवर्तन दिन, महापरिनिर्वाण दिन म्हणजे ६ डिसेंबर या महत्वाच्या दिवशीही सभा आयोजित केल्या जात.

दुसऱ्या आणि तिसऱ्या टप्प्यात दलित पँथर चळवळीने हाती घेतलेले कार्यक्रम

दलित पँथरमधील पहिली फूट (१९७४)

दलित पँथरच्या स्थापनेनंतर पँथरचे कार्य जोमात सुरु होते. याचकाळात पँथरच्या नेत्यांमध्ये अंतर्गत कलम सुरु होते. पँथरच्या जाहिरनाम्यावरून ते अधिक स्पष्ट झाले. १९७४ मध्ये सुनिल दिघे या कम्युनिस्ट विचारसरणीच्या कार्यकर्त्यांच्या मदतीने ढसाळांनी पँथरचा जाहिरनामा लिहीला व तो प्रसिध्द केला. हा जाहिरनामा कम्युनिस्ट विचारानुवर्ती आहे म्हणून राजा ढाले यांनी जाहिरनाम्यास विरोध केला. यातूनच राजा ढाले व नामदेव ढसाळ या दोघांत संघर्ष सुरु झाला. आंबेडकरवाद की मार्क्सवाद असा वैचारिक संघर्ष पँथरमध्ये सुरु झाला. त्याचे पर्यावसान पँथरच्या फूटीत झाले.

१ ऑक्टोबर १९७४ ला फुटीची अधिकृत घोषणा नामदेव ढसाळांनी केली. तर नागपूरच्या २३ व २४ ऑक्टोबर १९७४ च्या दलित पँथरच्या बैठकीत ढसाळ यांच्या हकालपट्टीची घोषणा करण्यात आली. अशा प्रकारे जुलै १९७२ मध्ये स्थापन झालेल्या पँथरमध्ये ऑक्टोबर १९७४ मध्ये पहिली फूट पडली.

१९७४ साली. पँथरमध्ये पहिली फूट पडल्यानंतर निर्माण झालेल्या गटांनी (आपआपले) स्वतंत्र कार्यक्रम हाती घेतले.

१) ढसाळ गटाचे कार्यक्रम

ज्या पँथरच्या जाहीरनाम्यावरून दलित पँथर फुटली त्यावरच ढसाळ गटाने विश्वास व्यक्त करून त्यात वर्णन केलेला कार्यक्रमच राबविला जाईल अशी घोषणा केली.

प्रत्यक्षात १९७५ ते १९७९ या काळात या गटाने जे कार्यक्रम हाती घेतले ते बहुतेक गतिशिलता आणणारे होते. त्यातील काही कार्यक्रम असे होते की, जे घोषित करण्यात आले तरी प्रत्यक्षात कधीच उतरले नाहीत. तर दुसरे काही सातत्याने अंमलात आणले गेले नाहीत. जरी चळवळीचे (सर्व गटांचे) उद्दीष्ट सारखेच होते तरी त्यांनी हाती घेतलेले कार्यक्रम त्या उद्दीष्टांशी सुसंगत नव्हते. बिगर संसदीय मार्गांनी सर्वकष क्रांती करण्याची भाषा केव्हाच बंद झाली होती. शेवटी फूट पडल्यानंतर ढसाळांनी आपले प्रस्थान पुण्याला हलविले आणि त्यांच्या गटाच्या सर्व कार्यक्रमांना त्यानंतर तेथून मार्गदर्शन करण्यात येऊ लागले.

गतिशिलता आणणारे कार्यक्रम

१. शांताराम दिवेकर यांनी फेब्रुवारी १९७५ मध्ये वाढत्या महागाईच्या विरोधात आणि पंतप्रधान इंदिरा गांधीच्या पुणे येथील बेसुमार खर्चाच्या भेटीच्या विरोधात मोठा मोर्चा काढला. त्याचवर्षी मार्चमध्ये एका निवेदनाद्वारे असे घोषित केले की, संघटना तालुका जिल्हा पातळीवरील मोठे आंदोलन उभे करणार आहे. या आंदोलनाचा मुख्य उद्देश हा होता की, सर्व सार्वजनिक विहिरी सर्वासाठी (जात, धर्म, वंश विचारात न घेता) खुल्या करण्यात याव्यात. पुढच्या टप्प्यात विधानसभेवर मोर्चा नेण्याचे ठरले होते. याशिवाय १८ व १९ मे १९७५ रोजी या गटाने राज्यपातळीवरील परिषद आयोजित केल्याचे घोषित केले. तत्पूर्वी ९ एप्रिल रोजी 'चलो विधानसभा' असा एक मोर्चा आयोजित केला होता. या मोर्चात जी पत्रके वाटण्यात आली त्यात जमीनदारी आणि जातीयवादात अडकलेल्या ग्रामीण समाजाने दलिताना पिण्याच्या पाण्यासारख्या जीवनातील मूलभूत बाबीही नाकारल्याबद्दल प्रखर टिका केली होती. सार्वजनिक विहिरीवर पाणी भरावयास मिळणे हा आपला मूलभूत हक्क असून त्यासाठी आपण संघर्ष करू अशी घोषणा पॅथरच्या या गटाने केली होती. तथापि या मोर्चाव्यतिरिक्त इतर कुठल्याही आंदोलनाचा कार्यक्रम तालुका किंवा जिल्हा पातळीवर आयोजित करण्यात आला नव्हता.^{२९} याशिवाय राज्यपातळीवरील परिषद ठरल्यानुसार झालीच नाही.

२. या गटाचे नेते भोसले यांनी १६ फेब्रुवारी १९७५ रोजी जाहीर केले की, महाराष्ट्रातील सर्व पॅथर्सनी पंढरपूरला यावे आणि तिथे जो महायज्ञ योजण्यात आला आहे तो थांबवावा. त्याचे कारण हे राष्ट्रविरोधी कृत्य आहे. जेव्हा देशात

शेकडो लोक उपाशी मरत आहेत, त्यावेळेस अशा गोष्टींचे आयोजन करुन
राष्ट्राची संपत्ती वाया घालवू नये असे आवाहनही केले.

त्यानंतर ११ मार्च व २१ जून १९७७ ला वेलची, धुळे आणि भोजपूर येथे
दलितांवर जे अत्याचार झाले, त्याच्या विरोधात 'धर्मके मोर्चे' संघटित करण्यात आले.
परंतु या काळात पॅथर्सचा लढाऊपणा, कडवेपणा ओसरल्यामुळे या मोर्चाचा म्हणावा
तितका परिणाम झाला नाही.^{३०}

दलित वाडःमयाला असमान दर्जा दिला या कारणास्तव ५२ व्या साहित्य
संमेलनात ढसाळ गटाने त्यांचा निषेध व्यक्त केला. संमेलनाच्या अध्यक्षानी दलित
वाडःमयासंदर्भत मानहानीकारक उल्लेख केल्यामुळे त्यांचा त्यांनी निषेध केला.
प्रस्थापितांच्या विरोधात या गटाने पावले टाकली. परंतु जून १९७५ मध्ये जेव्हा
आणीबाणी जाहीर झाली, तेव्हा ढसाळानी आपला पवित्रा बदलला. ते इंदिरा गांधीना
भेटण्यासाठी दिल्लीस निघून गेले. विशेष म्हणजे एका रात्रीत त्यांनी काँग्रेसविरोधी
पवित्रा बदलला व तिचे कडवे समर्थक बनले. यानंतर त्यांनी 'आमच्या इतिहासातील
एक अपरिहार्य पात्र प्रियदर्शनी' अशी प्रदिर्घ कविता लिहिली. या गटाने काँग्रेस आयशी
हातमिळवणी केली. त्यांच्या प्रागतिक घोरणांना पाठींबा दिला. नंतर सशस्त्र लढयाची
भाष करणेच बंद झाले. अशारितीने ढसाळ गटाने स्वतःची परिणामकता आणि दबाव
गट म्हणून असलेली विश्वसनियतादेखील गमावली. त्यानंतर ढसाळानी आपल्या
लढाऊपणाच्या पावित्र्यात बदल केला. मे १९७८ मध्ये एक वैदर्भीय नेते जांबुवंतराव घोटे
यांच्या नेतृत्वाखाली 'समाजवाद संग्राम समिती' या संघटनेचे अध्यक्षपदही त्यांनी
स्विकारले. समितीचा असा विश्वास होता की संसदीय लोकशाही पध्दत आणि तिच्या
संबंधित संस्था या मोडीत काढल्याशिवाय खरा समाजवाद प्रस्थापित होणार नाही.^{३१}

या विचारांवर त्यांचे कार्य चालू होते. दुसरीकडे त्यांचा भारतीय रिपब्लिकन पक्ष विरोधी दृष्टीकोन कायम होता. परंतु शिवसेनेच्या बाबतीत असलेल्या त्यांच्या दृष्टीकोनात मोठा बदल घडून येऊन त्यांनी १९७८ च्या विधानसभेच्या निवडणुकीत त्यांच्याशी सहकार्याचा करार केला. त्यांनी कामगार मैदान व शिवाजी पार्क येथे जानेवारी व मार्च १९७८ मध्ये झालेल्या सभांमध्ये भाषणेही केली. याशिवाय जनता सरकारच्या राजवटी विरोधात व इंदिरा गांधीच्या अटकेच्या निषेधात ढसाळ गट आणि संगारे गट यांनी डिसेंबर १९७८ मध्ये संयुक्तपणे एक धरणे आयोजित केले. परंतु १९७९ च्या अखेरीस आणि १९८० च्या निवडणुकांपूर्वी पुन्हा एकदा ढसाळ गटाने आपला पवित्रा बदलला व जनता पार्टीस पार्टीबा व्यक्त केला. दुफळी माजल्यावर शहरामध्ये मिळणारा पार्टीबा गमावल्यामुळे या गटाने मुंबईत आणि इतरत्र छावण्या उघडण्याचा प्रयत्न केला.

समस्यांची जाणीव करून देणारा कार्यक्रम

श्रीमंत जमीनदारांनी खेडयापाडयातून गरीब दलित शेतकऱ्यांच्या ज्या जमिनी बळकावल्या होत्या त्या परत मिळविणे यागटाने हाती घेतलेल्या महत्वाच्या कार्यक्रमापैकी एक होता. सुरुवातीला पुणे पॅथर्सनी हाती घेतलेला हा कार्यक्रम नंतर पुण्याजवळील रजगुरुनगर येथे ४ जानेवारी १९७६ रोजी भरलेल्या भूमीहीन मजुरांच्या आणि गरीब शेतकऱ्यांच्या एका परिषदेत रुपांतरीत झाला. ही परिषद काँग्रेस आयच्या कृतीशील पार्टीब्यावर संघटित करण्यात आली होती. त्यावेळचे मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी तिचे उद्घाटन केले तर श्री. शरद पवार (शेतकी मंत्री) हेही तेव्हा उपस्थित होते. याशिवाय महसूल मंत्री बी.जे. खरात आणि इतर अनेक काँग्रेस कार्यकर्ते असे त्या परिषदेस हजर होते. एकूण सुमारे पाच हजार लोकांची त्या परिषदेस उपस्थिती होती.

यावेळी ढसाळांनी आपल्या भाषणात काँग्रेसच्या वीस कलमी कार्यक्रमावर विश्वास व्यक्त करून सांगितले की, त्यामुळेच तळागाळातील जनतेला आर्थिक, सामाजिक न्याय मिळू शकेल. त्यांनी आंबेडकरांचे एक वाक्य उद्धृत केले. ते पुढीलप्रमाणे "सामाजिक आणि आर्थिक समानता प्रस्थापित झाल्याशिवाय राजकीय लोकशाहीला काही अर्थ नाही." त्यांनी असेही सांगितले की, हया कारणामुळेच पॅथर्सना परिषदेचे आयोजन करण्याची स्फूर्ती मिळाली.

परिषदेत सरकारला पुढील विनंत्या करण्यात आल्या.

१. ज्यांच्या जमिनी बळकावल्या गेल्या आहेत त्या मूळ मालकाला परत केल्यास ते शहराकडे पोटपाण्यासाठी जाणार नाहीत.
२. जमिन सिलिंग कायदा अंमलात आणण्यापूर्वी बळकावलेल्या जमिनींची समस्या संपुष्टात आणावी.
३. भूमीमुक्ती आंदोलनास पाठींबा देऊन त्यानुसार योग्य ते कायदे करावेत.
४. गरीब शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दरात बी-बियाणे पुरविण्यात यावीत.
५. महारांच्या जमिनीचे व्यवहार बेकायदेशीर समजण्यात यावेत. कारण त्या जमिनी सरकारच्या आहेत.

तरुण संतप्त पॅथर नेत्यांनी सभेत भाषणे करताना सरकारला सांगितले की, ते काही सरकारकडे भीक मागत नाहीत, न्यायाची मागणी करीत आहेत. या परिषदेचा सुपरिणाम म्हणून सहा हजार एकर जमीन श्रीमंत शेतकऱ्यांच्या ताब्यातून काढून घेऊन ती प्रत्यक्ष गरीब शेतकरी मालकांना देण्यात आली.^{३२}

१५ नोव्हेंबर १९७६ रोजी ढसाळ गटाने दुसरी एक परिषद भरवून त्यात झोपडपट्टीत रहाणाऱ्यांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला. ही परिषद दलित लेखक आणि नामवंत डावे पुढारी बाबुराव बागुल यांच्या अध्यक्षतेखाली पुण्यात अहिल्या आश्रमात भरली होती. सुशिलकुमार शिंदे हे त्यावेळचे समाजकल्याण मंत्री, गृहनिर्माण खात्याचे मंत्री प्रभाकर कुंटे आणि काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष सावंत अशी सर्वांची सभेत भाषणे झाली.

या परिषदेने पुढील ठराव पास केले.

१. झोपडपट्टीतील रहिवाश्यांचे स्थलांतर करताना प्रथम त्यांच्याकरीता पर्यायी जागा देण्यात याव्यात. तसेच हे स्थलांतर योग्य हंगामात करावे.
२. सरकारने दादागिरी करणारे जमीनदार, दारुभट्टी गाळणारे आणि सावकार यांच्यावर नियंत्रण ठेवावे.
३. झोपडपट्टी निवासी विद्यार्थ्यांना वाचनालयासाठी हॉल, ग्रंथालये, अभ्यासगृहे यांची तरतूद करण्यात यावी.
४. काळ्या पैशांचा वापर झोपडपट्टी विकासासाठी करावा.
५. या वस्त्यांमध्ये सांस्कृतिक केंद्रे सुरु करावीत.

यापैकी कुठल्याच कार्यक्रमाचा पाठपुरावा या गटाकडून नंतर झाला नाही.

याच काळात ढसाळ गटाने दुसरी एक समस्या हाती घेतली होती. ती म्हणजे अनुसुचित जाती जमातींना जे प्राध्यान्याचे हक्क आहेत ते सर्व नवबौध्दानांही मिळावेत. तसेच त्यांना विधानसभेत १८ व लोकसभेत तीन जागा मिळाव्यात अशी मागणी केली.

या प्रकरणाची तड लागावी म्हणून १५ जुलै १९७७ रोजी ढसाळ गटाने राजभवनावर धरणे धरले. ढालेंच्या गटानेही त्यासाठी साथ दिली. आणि राज्यपालांना निवेदनपत्र देण्यात आले. यानंतर ढसाळ गटाने ऑक्टोबरमध्ये विधानसभेच्या नागपूर येथील अधिवेशनाच्या काळात याच मागणीसाठी पुन्हा एकदा धरणे धरले. ढसाळ गटाच्या दोन सदस्यांनी डिसेंबरमध्ये त्यावेळचे पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांच्या गाडीसमोर उड्या मारल्या. त्यांनी नवबौध्दांना सवलती मिळाव्यात यासाठी हँडबिले वाटली.

मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतराच्या बाबतीत ढसाळ गटाने सुरुवातीला विद्यापीठाला डॉ. आंबेडकरांचे नाव द्यावे या मागणीस पाठींबा दिला. त्यावेळचे मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील नाव देण्यास विलंब करीत आहेत याबद्दल प्रखर टिकाही ढसाळानी केली.^{३३}

जुलै १९७८ मध्ये मुंबईत कौन्सिल हॉलच्या पुढ्यात नामांतराच्या मागणीसाठी त्यांनी निदर्शने केली. ढसाळ आणि भोसले यांना त्यामुळे विधानसभेचे अधिवेशन संपेपर्यंत गजाआड ठेवण्यात आले. त्यानंतर ढसाळानी आपला पवित्रा बदलला आणि 'आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' अशी तडजोड सुचविलेल्या नावासही त्यांनी आक्षेप घेतला. नंतर मुख्यमंत्र्यांनी या समस्येवर मार्ग शोधून काढण्यासाठी बोलाविलेल्या बैठकीस ढालेप्रमाणे गैरहजेरी लावली. ढसाळानी 'लॉग मार्चला' रॉग मार्च (वाट चुकलेला मोर्चा) संबोधून विरोध केला. त्यांनी या नामांतराच्या आंदोलनाचे भावनिक आणि वरवरचे आंदोलन असे वर्णन केले.

२. ढाले गटाचे कार्यक्रम

औपचारिकरित्या संघटनेत फूट पडल्यावर नागपूर येथे २३ व २९ नोव्हेंबर १९७५ रोजी भरलेल्या परिषदेत ढाले गटाने आपली उद्दीष्टे व कार्यक्रम निश्चित करून ती प्रकाशीत केली. ही उद्दीष्टे पुढीलप्रमाणे होती.

१. देशातील सर्व दलितांच्या ऐक्यासाठी प्रयत्न करणे.
२. भारतातील दलितांना त्यांच्या हक्काविषयी जागृत करणे.
३. सर्व तळागाळाच्या लोकांमध्ये डॉ. आंबेडकर, महात्मा फुले, भगवान बुध्द व शाहू छत्रपती यांचे विचार आणि कार्य यांचा प्रसार करणे.
४. आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्रात कार्य करणे.
५. अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध लढा देणे.

ही उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी या गटाने पुढील कार्यक्रमाची आखणी केली.

१. प्रत्येक राज्यात संघटनेच्या छावण्या स्थापन करणे. राज्यातील शाखांनी छावण्या उघडायच्या.
२. परिषदा आणि बैठका यांचे आयोजन करून दलितांना जागे करायचे.
३. दलितांसाठी ग्रंथालये उघडायची.
४. पुस्तके प्रकाशीत करायची.
५. दलितांसाठी सहकारी बँक स्थापन करायच्या.
६. दलितांच्या बळकावलेल्या जमिनी पुन्हा ताब्यात घ्यायच्या.

७. झोपडपट्टीवासियांच्या समस्या सोडवायच्या.
८. निरनिराळ्या सेवांमध्ये राखीव जागांचा बॅकलॉग भरण्यासाठी आग्रह धरायचा.

ढाले गटाने हाती घेतलेले कार्यक्रम

१९७५ मध्ये पॅथरमध्ये फूट पडली. १९७५ पर्यंत एकत्रित पॅथरचे कार्य ढाले यांनी केले. या कालावधीतील कार्याचा विचार सुरुवातीस झाला आहे. आता १९७५ ते १९७७ या दुसऱ्या टप्प्यातील कार्यक्रम व कार्य याचा विचार करू.

दुसऱ्या टप्प्यातील कार्यक्रम (१९७५ ते १९७७)

या गटाने १५ ऑगस्ट-स्वातंत्र्यदिन, २६ जानेवारी- प्रजासत्ताक दिन हे दिवस काळा दिवस म्हणून पाळण्याचे चालू ठेवले. २६ जानेवारी १९७६ रोजी ऐन पहाटे या गटाने मशाल मोर्चा आयोजित केला होता. हा मोर्चा मुंबईच्या आझाद मैदानपासून ते आंबेडकर पुतळ्यापर्यंत, सातत्याने चालू राहिलेल्या अत्याचारांच्या निषेधात काढण्यात आला होता. जेव्हा हजारो दलित बांधव हे उच्च जातीच्या अत्याचाराला बळी पडत आहेत, त्यांच्या छळ होत आहे असे असताना, 'प्रजासत्ताक दिनाचे औचित्य ते काय? असा प्रश्न सभेतील वक्ते विचारीत होते. निदर्शनांद्वारे व मोर्चाद्वारे लोकांना त्यांचे दैन्य दुःख गान्हाणी शासनाच्या वेशीवर टांगायला लागतात. हा तर केवळ लोकशाही पध्दतीचा निव्वळ फार्स होय' असेही वर्णन ढालेनी केले.^{३४}

मिलिंदनगर, पवई येथील झोपडपट्टीवासियांची पर्यायी निवासस्थानांची तरतूद न करताच, त्यांच्या झोपड्या पाडल्यामुळे महानगरपालिकेच्या निषेधार्थ एक मोर्चा आयोजित करण्यात आला. त्यात जे.व्ही. पवार आणि रामदास आठवले यांनी त्याचे नेतृत्व केले. एल वॉर्ड कुर्ला येथे जानेवारी १९७५ मध्ये हा मोर्चा नेण्यात आला होता.

त्याच महिन्यात मुंबई येथे एक मोर्चा काढण्यात आला. त्याचा उद्देश उत्तरप्रदेशचे मुख्यमंत्री हेमवतीनंदन बहुगुणा यांचा निषेध करणे हा होता. कारण त्यांनी डॉ. आंबेडकरांचे 'अॅनिहिलेशन ऑफ कास्ट' या पुस्तकावर व कुठल्याही सरकारी कार्यालयात आंबेडकरांचा फोटो लावण्यास बंदी घालणारा हुकूम काढला होता. याच प्रकरणी औरंगाबादमध्येही मोर्चा काढण्यात आला होता. बहुगुणांची प्रतिमा जाळण्यात आली होती. उत्तरप्रदेशातील शेरपूर येथे सुमारे शंभर दलितांची हत्या करण्यात आली होती. त्याच्या निषेधार्थ मे महिन्यात मुंबईत मोर्चा काढण्यात आला होता.

एक महत्वाचा उपयुक्त असा समस्या प्रधान कार्यक्रम ढाले गटाने हाती घेतला. तो होता अंध गवई बंधूवरील अत्याचाराचे प्रकरण वेशीवर टांगणे. ढाले आणि पवार यांनी ३१ जानेवारी १९७५ रोजी हे प्रकरण सर्वास कळावे म्हणून एक वार्ताहर परिषद घेतली. या संदर्भात पार्श्वभूमी अशी सांगितली जाते की, अकोला जिल्हयातील ढाकली गावातील तुकाराम पाटील यांच्या मुलाचे गवई बंधूच्या एका मुलीशी प्रेम प्रकरण होते. जेव्हा तिला दिवस गेले, त्यावेळेस गवई बंधूनी सूचना केली की, पाटलाच्या मुलाने आता तिच्याशी लग्न करावे. ही मागणी म्हणजे एका सवर्णाचा खालच्या जातीकडून झालेला अपमान होय असे समजून संतापून तुकाराम पाटील याने दोघा भावांचे डोळे काढले. हे निघूर्ण कृत्य (गुन्हा) २६ सप्टेंबर १९७४ रोजी घडले. परंतु दोन दिवसांनी चौकशीस गेलेल्या पोलीस अधिकाऱ्यांनी त्यावर कुठलीच कृती केली नाही. जेव्हा ढालेंनी जानेवारी महिन्यात वार्ताहर परिषद घेतली, त्यावेळेस हे प्रकरण वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या ध्यानात आले. नंतर झालेल्या मुख्यमंत्र्यांबरोबरच्या बैठकीत त्यांनी या प्रकरणी बळी गेलेल्या गवई बंधूना एक हजार रुपयाची नुकसान भरपाई देऊ केली.^{३५} त्यावेळेस ढाले यांनी भर बैठकीत मुख्यमंत्र्यांना बेघडक विचारले की, आपण आपला डोळा दोन हजार रुपयांना दयाल काय ?”

त्यानंतर पॅथर्सनी अशी धमकी दिली की, 'पंतप्रधान इंदिरा गांधींच्या आगामी मुंबई दौऱ्यात गवई बंधू त्यांच्या मोटारीखाली आत्महत्या करतील. त्यानंतर पॅथर्सचे नेते पंतप्रधानांना विमानतळावर भेटून त्यांना त्यांनी निवेदन दिले. त्यांनी त्यात अशी मागणी केली की, या प्रकरणाची चौकशी सी.बी.आय. द्वारे करण्यात यावी. आरोपींना कडक शिक्षा देण्यात यावी. पिंजर येथील पोलीस स्टेशनच्या अधिकाऱ्यास त्वरीत निलंबित करून महाराष्ट्र सरकारने गवई बंधूंना जमिनीच्या तुकड्यासह दरमहा ५०० रुपये दयावेत. (त्यांचे डोळे गेल्याची नुकसान भरपाई) त्यांच्या मुलांना मोफत शिक्षण दयावे. पंतप्रधानांनी या प्रकरणी लक्ष घालण्याचे आश्वासन दिले. पॅथर्सनीही या अंध गवई बंधूंना सहाय्य करण्यासाठी निधी उभारला.

चळवळीची बौध्दिक पातळी वाढावी, सुधारावी यादृष्टीने ढाले गटाने १९७६ मध्ये एक अभ्यास मंडळाची चळवळ सुरु केली. हे अभ्यासमंडळ सतत बैठका घेऊन त्यात एखादी विशिष्ट समस्या किंवा एखादे वाडःमयीन कार्य यावर चर्चा करीत असे. या गटाने 'मुक्तछंद' नावाचे मासिकही प्रकाशित केले होते.

या काळात म्हणजे १९७५ मध्ये ढाले गटाने एक निवेदनपत्र मुख्यमंत्र्यांना दिले. त्यात पुढील मागण्या केल्या होत्या-

१. बळकावलेल्या जमिनी काढून घेऊन त्यांचे त्यांच्या हक्काच्या मालकाकडे पुन्हा वितरण करावे.
२. जे जे जातीयवादी अत्याचार करतील त्यांना गुन्हेगारासाठी वापरण्यात येणाऱ्या मिसा कायदयाखाली अटक करावी.
३. दलितांच्या शिष्यवृत्ती व नोकऱ्यात वाढ करावी.

४. डॉ. आंबेडकरांच्यासाहित्याचे इतर भाषात भाषांतर करावे.
५. दलितांना घर बांधण्यासाठी कर्जात सवलती देण्यात याव्यात. को-ऑप. सोसायटीचे भागधारक म्हणून दलितांची नोंद करण्यात यावी.^{३६}

३१ जानेवारी १९७६ रोजी जे दुसरे निवेदनपत्र सादर केले गेले त्याच्यात वरील पहिल्या निवेदनासंबंधीच अधिक मागण्या करण्यात आल्या. त्या मागण्या पुढीलप्रमाणे -

१. दलितांवरील खटले मागे घेण्यात यावेत.
२. गवई बंधूना पुरेशी जमीन देण्यात यावी.
३. बारावीतील दलित विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती द्यावी.
४. आंबेडकर जयंती दिवशी लाऊडस्पीकर वापरण्याची बंधने रद्द करणेत यावी.
५. दलितांकरिता स्वतंत्र रोजगार विनियम केंद्र उघडण्यात यावे."

त्यानंतर सरकारने २ फेब्रुवारी १९७६ रोजी एका आदेशान्वये पॅथर्सवरील गुन्हेगारीचे खटले वगळता इतर सर्व खटले मागे घेतले.

पुढे १९७७ ला राजा ढाले यांनी दलित पॅथर ही संघटना बरखास्त केली व 'मास मुव्हमेंट' नावाच्या संघटनेच्या माध्यमातून ढाले गट कार्य करू लागला.

संगारे आणि महातेकर गटाने हाती घेतलेले कार्यक्रम - कार्य

हा गट ढाले गटातून फुटून १९७६ मध्ये अस्तित्वात आला. या गटाचा जास्त भर आर्थिक कार्यक्रमावर होता. या गटाची स्वतंत्रपणे स्थापना झाल्यावर लगेच त्यांनी कर्जाच्या समस्येला हात घातला.

नाशिक जिल्हयातील अंगुळगाव येथील ३५ बौध्द कुटुंबाची १५० एकर जमीन सरकारने ताब्यात घेतली होती. त्याची नुकसान भरपाई मिळावी म्हणून या गटाने कलेक्टर कचेरीवर मोर्चा काढला होता. तसेच या संदर्भात मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील यांना भेटून यासंदर्भातील भूमिका मांडली होती.

दलितांच्या इतर संघटनाप्रमाणेच या गटानेही सरकार नवबौध्दांना सवलती नाकारून जो अन्याय करित होतेत्याच्या विरोधात मोर्चा आणि निदर्शने आयोजित करून आपला निषेध प्रकट केला. १९७७ च्या पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांच्या मुंबई भेटीवेळी, आकाशवाणी भवनाजवळ स्वतंत्रपणे निदर्शने केली. याशिवाय चेंबूर येथे डॉ. आंबेडकरांच्या पुतळ्याजवळ ३१ जुलै १९७७ रोजी पंतप्रधान देसाई यांची प्रतिमा जाळली. चंद्रपूर जिल्हयातील नवेगाव येथील डॉ. आंबेडकरांच्या पुतळ्याची दोनवेळा विटंबना करण्यात आल्याबद्दल त्यावेळच्या गृहमंत्र्याच्या निषेधार्थ निदर्शने आयोजित करण्यात आली. त्यांच्या राजीनाम्याची मागणी या गटाने केली. जनता राजवटीतही या नेत्यांनी स्वातंत्र्यदिन व प्रजासत्ताक दिन हे 'काळे दिवस' म्हणून पाळले. त्यांनी १४ ऑगस्ट १९७७ रोजी मध्यरात्री आझाद मैदान ते कुलाबा बस स्टँड येथील डॉ. आंबेडकरांच्या पुतळ्यापर्यंत मशाल मोर्चा आयोजित केला होता.

या गटाने २७ मार्च १९७७ रोजी एक निवेदन प्रसिध्द करून जनता पार्टीस पाठींबा दिला. १९७८ च्या अखेरीस त्यांनी आपला पाठींबा काढून घेतला व २६ डिसेंबर १९७८ रोजी नामदेव ढसाळ यांनी हुतात्मा चौकात आयोजित केलेल्या धरण्यात हा गट सहभागी झाला. हे धरणे इंदिरा गांधीना झालेली अटक, सरकारचा जुलमी कारभार, जनता सरकारचे सांप्रदायीकतेस प्रोत्साहन देण्याचे धोरण, नवबौध्दांना नाकारण्यात आलेल्या सवलती आणि मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतरास होणारा विलंब अशा सर्व गोष्टींच्या निषेधार्थ संघटित करण्यात आले होते.

यापूर्वी ३ ऑगस्ट १९७८ रोजी या गटाच्या ६० कार्यकर्त्यांनी त्यावेळचे मुख्यमंत्री शरद पवार यांना दुपारी दोन तास घेराव घातला होता. त्यांनी श्रीरामपूरचे स्वामी अखडानंद हे त्यांच्या मते, जातीयवाद भडकावणाऱ्या गोष्टी करीत असून ते चातुर्वर्ण्य पध्दतीचा पुरस्कारही करीत आहेत. तेव्हात्यांना ताबडतोब अटक करण्यात यावी अशी मागणी त्यांनी केली. मराठवाड्यात होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध त्यांनी निषेध व्यक्त केला. त्यांनी सरकारला असा इशाराही दिला की, जर मराठवाडा विद्यापीठाचे नाव बदलण्यास विलंब लावला किंवा नामांतराची मागणी वगळण्यात आली तरी, ते आपले आंदोलन अधिकच प्रखर करतील. मग मुख्यमंत्र्यांनी त्यांना चर्चेस आमंत्रण दिल्यावर घेराव संपला. नामांतर प्रकरणी ५ व ९ ऑगस्ट १९७८ रोजी या गटाने अनुक्रमे मोर्चा व बंदचे आयोजन वडाळ्यात केले होते.

या गटाने १ एप्रिल १९७९ रोजी मोरारजी देसाई जेव्हा मुंबईस आले होते तेव्हा त्यांना एक निवेदन दिले. त्यातील मागण्या पुढीलप्रमाणे होत्या.

१. पंतप्रधानांनी नवबौध्दांना जे आश्वासन दिले होते ते कार्यवाहीत आणावे.
२. जसे अल्पसंख्याकांसाठी एक कमिशन नेमले आहे तशाच धर्तीवर दलितांच्या समस्यांची पहाणी करण्यासाठी एक स्वतंत्र कमिशन नेमण्यात यावे.
३. दलितांचे खटले चालविण्यासाठी एक स्वतंत्र न्यायालय स्थापावे.
४. स्वसंरक्षणार्थ दलितांना शस्त्रे देण्यात यावीत.
५. गोविंदभाई श्रॉफ व अनंतराव भालेराव या नामांतरास विरोध करणाऱ्या लोकांना अटक करावी.
६. केंद्र सरकारच्या मालकी असलेल्या जमिनीवर रहाणाऱ्या सर्व झोपडपट्टीवासियांना सर्व सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात.^{३७}

कांबळे गटाने हाती घेतलेला कार्यक्रम

मार्च १९७७ मध्ये ढालेनी जेव्हा पॅथर बरखास्त केली, त्यानंतर लगेचच त्यातील एकागटाने ज्याचे नेतृत्व अरुण कांबळे करीत होते, दलित पॅथर या नावाखाली चळवळ पुढे नेण्याचे ठरवून त्यांच्या गटाची स्थापना केली. आपली चळवळ ही केवळ भाषणबाजी करणाऱ्यांची असणार नाही तर ती कृतीशील असेल, अशी घोषणाही त्यांनी केली. आपली आघाडी ही निष्ठेने आणि अर्पण भावनेने कार्य करेल असेही स्पष्ट केले. नवबौध्दांना सवलती, दलितांवरील अत्याचार ही प्रकरणे या गटाने हाताळली. विशेष म्हणजे नामांतराच्या चळवळीचा प्रारंभ करण्याचे आणि सातत्याने त्याविरुद्ध लढा देण्याचे श्रेय या गटाला जाते. बेलची, बेलगुंडी, शिलेगाव, कळंब येथे झालेल्या दलितांच्यावरील अत्याचाराच्या निषेधार्थ मुंबईत मंत्रालयावर १८ जून १९७७ रोजी या गटाने "नंगा मोर्चा" आयोजित केला होता. या मोर्चात सहभागी झालेल्यांनी खरेतर अर्धे कपडे घातले होते. काही छोटी नग्न मुले त्यात सामील झाली होती. चार्तुवर्ण्य पध्दतीची शिकवण देणाऱ्या वाडःमयावर बंदी घालण्यात यावी अशी मागणी मोर्चातील निदर्शक घोषणांद्वारे करित होते.

मुंबईत १२ ऑगस्ट १९७७ रोजी आझाद मैदान ते मंत्रालय असा पॅथर चळवळीतील अभूतपूर्व मोठा मोर्चा या गटाने आयोजित केला होता. मोर्चानंतर ओव्हल मैदानात जेव्हा सभा भरली तेव्हा या सभेस एक लाख लोक होते. यात सहभागी होण्यासाठी महाराष्ट्र गुजरातमूधन लोक आले होते. शांतपणे घोषणा देणाऱ्या निदर्शकांवर पोलीसांनी पाशवी लाठीमार केल्याचा आरोप पॅथर नेत्यांनी केला. त्यांनी असेही पुढे म्हटले की, अरुण कांबळे यांच्या नेतृत्वाखाली जे प्रतिनिधी मंडळ मंत्र्यांना

निवेदन देण्यासाठी गेले होते त्यांची भेट घेण्यास मंत्र्यांनी नकार दिला. या निवेदन पत्रात पुढील मागण्या करण्यात आल्या होत्या.

१. मराठवाडा विद्यापीठाचे नामांतर.
२. बौध्दांना सवलती.
३. राखीव जागांचा बँकलॉग भरणे.
४. रोजगारीच्या वेतनात वाढ.
५. दलितांना मिळणाऱ्या शिष्यवृत्तीत वाढ करावी.
६. दलितांवरील अत्याचारांचे खटले चालविण्यासाठी वेगळ्या कोर्टाची स्थापना करावी.

या निदर्शकांनी अटक करवून घेण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यामुळे त्यांच्यावर लाठीमार करण्यात आला.

या गटाचा आणखी एक उल्लेखनीय मेळावा म्हणजे "लॉग मार्च" चा कार्यक्रम जरी इतर अनेक संघटनांच्या प्रयत्नांमुळे याचे संयोजन करण्यात आले होते, तरी मूळ कल्पनेचे आणि संघटन करण्याचे श्रेय हे कांबळे आणि त्यांचा गट, नामांतरवादी विद्यार्थी आणि नागरीक कृती समिती यांच्याकडे जाते. या गटाच्या नेत्यांनी आणखी एक महत्वाची कामगिरी हाती घेतली, ती म्हणजे भैयासाहेब आंबेडकरांच्या शोकयात्रेच्या सभेत त्यांनी मरणापूर्वी प्रदर्शित केलेल्या इच्छेनुसार भारतीय रिपब्लिकन पक्षाच्या तिन्ही आघाड्यांचे अप्रत्यक्षपणे एकीकरण होण्यासाठी प्रयत्न करणे, तसेच शोकसभेत जाहीर केल्याप्रमाणे त्या गोष्टीचा पाठपुरावा करणे, हेदेखील एक प्रमुख कार्य होते.

मराठवाडा विद्यापीठाचे नामांतर तसेच दलितांना सवर्णांकडून मिळणाऱ्या अपमानास्पद वागणूकीच्या निषेधार्थ भारतीय नागरीकत्वाचा त्याग करण्याची घोषणा या गटाने केली. तसेच स्वतंत्र दलिस्थानची मागणीही केली.^{३९} याबरोबर त्यांनी दलितांना स्वसंरक्षणासाठी पिस्तुले बंदुकीसारख्या शस्त्रांची मागणी केली.”

मराठवाडा नामांतर प्रकरण आणि बौध्दांना सवलती या दोन्ही महत्वाच्या समस्यांसाठी या गटाने मोठ्या हिरीरीने लढा दिला. जुलै १९७७ मध्ये मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतराच्या चळवळीची सुरुवात वास्तविक त्यांनीच केली. वरील दोन्ही प्रकरणी मोर्चा, धरणे, मिटींग्ज अशा बऱ्याच गोष्टी त्यांनी आंदोलनाचा एक भाग म्हणून आयोजित केल्या. अशा मोर्चाशिवाय मराठवाड्यात त्यांनी अनेक ठिकाणी “रास्ता रोको” कार्यक्रम आयोजित केले. तेव्हाचे विदेशमंत्री अटलबिहारी बाजपेयी यांची मोटार उस्मानाबादजवळ त्यांनी अडविली. मराठवाड्यातील पॅथर नेत्यांनी हे आंदोलन जोरदार चालविले होते. नामांतराच्या बाबतीत सरकार आपला निर्णय कृतीत आणण्यासाठी विलंब लावत असल्याच्या निषेधार्थ २ जुलै १९७८ रोजी औरंगाबाद शाखेने ‘गजर मोर्चा’ आयोजित केला होता.^{४०} या गटाने १४ ऑगस्ट १९७८ रोजी मोर्चा काढून तो स्वातंत्र्यदिन काळा दिवस म्हणून पाळला.”

१७ जुलै १९७९ रोजी अरुण कांबळे, गंगाधर गाडे, प्रधान, रामदास आठवले या नेत्यांच्या सहीने एक पत्रक काढण्यात आले आणि त्यात नामांतराची चळवळ अधिक प्रखर करण्याचा व त्यासाठी २७ जुलै १९७९ रोजी विधानसभेवर मोर्चा नेण्याचा निश्चय करण्यात आला. या कार्याक्रमात मराठवाडा विद्यापीठ बंद करण्याची, तसेच बैठे सत्याग्रह करण्याची आणि १५ ऑगस्ट १९७९ रोजी निदर्शने करण्याच्या योजना होत्या. थोड्याच दिवसांनी ७ ऑगस्ट १९७९ रोजी दुसरे एक पत्रक काढण्यात येऊन त्याद्वारे

संपूर्ण महाराष्ट्रभर निदर्शने सत्याग्रह इ. करुन जेल भरो आंदोलन सुरु करण्याचे पॅथर्सना आवाहन करण्यात आले.

अशा प्रकारे सभा, मेळावे, मोर्चे, रास्ता रोको अशा विविध मार्गांनी कांबळे गट कार्यरत होता. विशेषतः या गटाचा नामांतराच्या आंदोलनांवर विशेष भर होता. नामांतराच्या या लढयात पूढे त्यांना यशदेखील आले.

दलित पॅथर चळवळीतील काही महत्वाच्या घटना

१. वरळीची दंगल

दलित पॅथर चळवळीतील काही महत्वाच्या घटना अशा होत्या की, त्यामुळे पॅथरचे नाव संबंध महाराष्ट्रात आणि देशामध्ये झाले. त्यापैकी पहिली महत्वाची घटना म्हणजे वरळीची दंगल होय.

वरळी दंगलीची पार्श्वभूमी

१९७४ च्या मध्य मुंबईतील मतदार संघातील पोटनिवडणुकीच्या काळात वरळीची दंगल झाली. आर.डी.भंडारे यांची बिहारच्या राज्यपालपदी नेमणूक झाल्याने त्यांनी या मतदार संघाच्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला होता. त्यामुळे त्यांच्या मतदार संघातील जागा रिकामी झाली होती. मध्य मुंबईतील ही पोटनिवडणूक १३ जानेवारी १९७४ रोजी घेण्यात येणार होती.

या निवडणुकीत चार उमेदवार प्रतिस्पर्धी होते. १) रामराव आदिक (काँग्रेस), २) रोझा देशपांडे (कम्युनिस्ट), ३) व्ही.आर.पंडीत (जनसंघ), ४) विक्रम सावरकर (हिंदू महासभा) इ. पण खरी लढत होती ती रामराव आदिक व कम्युनिस्ट रोझा देशपांडे

यांच्यामध्येच. आदिकांना (काँग्रेस) भारतीय रिपब्लिकन पक्ष, खोब्रागडे गट, गवई गट व शिवसेना यांचा पाठींबा होता. या भागात मागासवर्गीय, नवबौध्द यांची संख्या बरीच होती.सर्व देशाचे या निवडणुकीकडे लक्ष लागून राहिले होते. त्यामुळे दलित पँथरने त्यांच्या संघटनेचा पाया मजबूत करण्याच्यादृष्टीने, संघटनेचा विस्तार करण्याच्यादृष्टीने, आपली संघटना चळवळ लोकांच्या नजरेसमोर आणण्याच्यादृष्टीने ही एक उत्तम संघी आहे असे समजून त्याचा फायदा घेण्याचे ठरविले. त्यांनी खेड्या-पाड्यात होणाऱ्या दलितांवरील अत्याचाराचा निषेध करण्यासाठी बहिष्कार टाकावयाचे ठरविले.^{४९}

पँथरच्या सभेत गोंधळ, वरळी दंगलीची नांदी -

या पोटनिवडणुकीत पँथरला आपल्याकडे खेचण्याचे प्रयत्न काँग्रेसने चालूच ठेवले होते. पँथरचा आपणास पाठींबा आहे अशी निवेदने काँग्रेसने प्रसिध्द केली होती. पँथरने हे खोडून काढण्यासाठी व आपली या निवडणुकीसंदर्भातील अंतिम भूमिका जाहीर करण्यासाठी दि. ५ जानेवारी १९७४ रोजी आंबेडकर मैदानावर एक सभा आयोजित केली. या सभेच्यावेळी व्यासपीठाच्या दिशेन दगड फेकण्यात आले व गोंधळ माजविण्यात आला. हा गोंधळ म्हणजे पूढील काळात वरळी येथे घडणाऱ्या दंगलीची नांदीच ठरली.

वर्तमानपत्रानी रंगविलेल्या चुकीच्या बातम्या

दलित पँथरने आयोजित केलेल्या या सभेबद्दल व गोंधळाबद्दल वर्तमानपत्रांनी चुकीच्या माहिती या काळात प्रसिध्द केल्या. अगदी महाराष्ट्र टाईम्स, लोकसत्ता व नवशक्ती सारख्या मुंबईतील वृत्तपत्रानी त्यांच्या ७ जानेवारी १९७४ च्या अंकात, सभेत झालेला गोंधळ हा हिंदू देवदेवतांवर बिभत्सरीत्या चिखलफेक करण्यात आली म्हणून उद्भवला असे म्हटले होते.

पँथरच्या नेत्यांनी त्यांच्या भाषणात हिंदू देव-देवतांच्या संदर्भात केलेली बिभत्स शिवराळ निंदास्पद भाषा यामुळे श्रोत्यांतील हिंदू समाजाचे लोक संतप्त झाले. याचे पर्यावसन दगडफेकीत झाले असे चित्र रंगविण्यात आले होते. मुंबई सकाळने ८ जानेवारीच्या आपल्या अंकात, जांबोरी मैदान येथे दोन 'इशारा' फलक लावण्यात आल्याचे उल्लेख केले होते. त्यावर 'हिंदी धर्माची व संस्कृतीची निंदा केल्यास त्याचे गंभीर परिणाम भोगावे लागतील' असा इशाराही देण्यात आला होता. जनसंघाच्या एका फलकावर 'या अश्लील भाषा बोलणाऱ्यांची तोंडे जाळून टाकून बंद पाडावीत', अशी घोषणा लिहिल्याचे लोकसत्ताने आपल्या वृत्तात नोंद केली होती.

या दंगलीची चौकशी करण्यासाठी 'इंडियन सेक्यूलर सोसायटी' आणि 'मराठा मंदिर' यांच्या पाच जणांची एक संयुक्त समिती नियुक्त करण्यात आली. त्या समितीचे मत असे होते की, 'वृत्तापत्रातील सभेचे वृत्त हे वास्तविक चुकीचे होते. तसेच ते थोडेसे एका बाजूला झुकलेले होते. कारण ते खोटया/चुकीच्या माहितीवर आधारित होते. याशिवाय त्यांनी असेही निरीक्षण नोंदविले की, सभेत वक्त्यांनी केलेली भाषणे ही पूर्णतः राजकीय होती. त्यात भरिपसह सर्व राजकीय पक्षांच्या धोरणावर आणि कृत्यांवर भरपूर टिका केली होती. ते पुढे म्हणतात - एरव्ही आक्रमक आणि तिखट भाषेत बोलणाऱ्या ढसाळांनीदेखील त्यादिवशी हिंदू देवतांच्या संदर्भात कसलीही निंदास्पद अथवा चिखलफेक करणारी भाषा वापरली नाही. या समितीची निरीक्षणे ही पोलीसांनी त्यांच्या अहवालात दिलेल्या वक्त्यांच्या भाषणाशी मिळतीजुळती होती.^{४२}

म्हणजे सभेतला गोंधळ हा हिंदू देवदेवतांची निंदा नसून त्याचे कारण हे पूर्णतः राजकीय होते. पुढील तणावाचे वातावरण तापविण्यास वर्तमानपत्रांनी चुकीच्या बातम्या देऊन दलित जनता व पँथरच्या नेत्यांबद्दल लोकांच्या मनात गैरसमज निर्माण करण्यास हातभार लावल्याचे दिसते.

१४ जानेवारी १९७४ ला मतदान झाले. केवळ ३८% मतदान झाले. कम्युनिस्टांच्या रोझा देशपांडे निवडून आल्या. काँग्रेसचे आदिक तिसऱ्या क्रमांकावर गेले. पॅथरने टाकलेला बहिष्काराचा डाव यशस्वी झाला.

पुढे २९ ते ३१ जानेवारी १९७४ या कालावधीत वरळी भागात दंगलीला सुरुवात झाली. 'वरळीचे दलित असे दहशतीने दबणार नाहीत हे काँ. वैदय यांनी लिहिलेल्या आणि कम्युनिस्ट लिडर जी.एल.रेड्डी यांनी दि. २७ जानेवारी रोजी काढलेल्या पत्रकामुळे वरळी भागातील लोकांचा क्षोभ अधिक भडकला. याचा परिणाम पुढील दोन दिवसात तेथे भयंकर हिंसाचार झाला. यात नवबौध्द-दलित आणि हिंदू ज्यात मराठासह पोलीसांचा समोवशा होता. परस्पर दगड, ॲसिड बल्ब, विटा, सोडा वॉटरच्या बाटल्या, रॉकेलचे पेटते बोळे यांचा भरपूर वापर करण्यात आला. यावेळीस पोलीसांना गोळीबार करावा लागला.

पुन्हा १० फेब्रुवारीस जोरदार दंगल उसळणार होती. पण पोलीसांच्या हस्तक्षेपामुळे ती थांबली. यावेळचे कारण म्हणजे लोकांच्या मनात धुमसणारा असंतोष हे होय. बौध्द चाळीतून दुसऱ्या एका चाळीवर दगडफेक सुरु केली. यात एका कॉन्स्टेबलचा मुलगा दगावला. दोन्हीकडून दंगल सुरु झाली. तेवढ्यात पोलीसांनी अश्रूधूराची नळकांडी फोडून जमावाना पांगविले. त्यामुळे ही दंगल टळली.

११ ते १७ एप्रिल या दंगलीच्या तिसऱ्या टप्प्याच्या काळात नारायण कांबळे हा दलित पॅथर्स व पोलीस यांच्या चकमकीत पोलीसांच्या कचाटयातून निसटला. परंतु नंतर पोलीसांनी त्याला पकडले. लोकांसमोर त्याची मुक्तपणे अवहेलना केली. प्रथम त्याचे कपडे काढण्यात आले. नंतर त्याच्या तोंडाला डांबर फासून त्याला शेपटी चिकटवून चाळीभोवती फेरी मारण्यास सांगितले. खरे तर त्याचा गुन्हा एवढाच होता की, त्याने

यशस्वीपणे पोलीसांना झुकांडी दिली होती. या घटनेमुळे पुन्हा एकदा दलितांमध्ये असंतोषाचा वणवा पेटला आणि दंगलीला सुरुवात झाली. त्यात हे उघड होते की, पोलीसांनी कायदा त्यांच्या हातात घेतला.^{४३} १३ एप्रिल १९७४ रोजी मध्यरात्री आंबेडकर जयंती साजरी करण्यासाठी आंबेडकर मैदानात बैठक घेण्यात आली होती. कारण डॉ. आंबेडकरांचा जन्म मध्यरात्रीच झाला होता म्हणून ती येळ निवडण्यात आली होती. त्यावेळी काही नवबौध्द मंडळी ध्वजारोहणासाठी व बुध्दवंदनेसाठी गोळा झाली. त्याचवेळी नेमकी काही सवर्ण हिंदू मंडळी बाजूला जवळच योगायोगाने एकत्र आली होती. त्यामुळे पुन्हा एकदा दंगलीला सुरुवात झाली. आपसातील विनाकारण संशयामुळे दगडफेकीस सुरुवात झाली. पोलीसांनी अश्रूधूराचा वापर केला व गोळीबारही केला. या घटनेत चारजण मृत्यू पावले व कितीतरी जखमी झाले. न्यायमूर्ती भस्मेंच्या म्हणण्याप्रमाणे सवर्ण हिंदूंची वागणूक त्यादिवशी कमालीची असहिष्णूतेची होती.^{४४}

ही अशी अशांत परिस्थिती जवळजवळ १७ एप्रिल १९७४ पर्यंत अस्तित्वात होती. ज्या हिंसक घटना घडल्या त्या ५ ते १८ जानेवारी १९७४ आणि २९ ते ३१ जानेवारी, ९ ते १० फेब्रुवारी आणि ११ ते १७ एप्रिल १९७४ या चार टप्प्यात घडल्या. त्या काळात दंगलीच्या एकूण सत्तावीस घटना घडल्या. या दंगलीत एकूण ७ माणसांचा मृत्यू व ७४ जखमी झाले. त्यातील ४ मृत्यू व ३१ जखमी नवबौध्द होते.

वरळीची दंगल ही आर्थिक, सामाजिक, राजकीय अशा वेगवेगळ्या कारणामुळे घडून आली असली तरी इथे पोलीसांची भूमिकाही महत्वाची होती. आणि ती पक्षपाती अशीच होती असे दिसते. त्यांनी केलेली अघोरी कृत्ये, त्यांचे दलित समाजाशी असलेले शत्रुत्वच प्रकट करीत होती. पोलीस हे प्रथमपासूनच पॅथर्सना गुन्हेगार समजून त्यांच्याशी वर्तन करीत. (मग गुन्हा घडला नसला तरी) पोलीस दलातील बहुतेक पोलीस

वर्ग हा मराठा समाजातील होता. महाराष्ट्रात मराठा समाजात पोलीस अथवा सैन्यात भरती होण्याची जुनी परंपरा आहे. त्यामुळेच त्यांनी दंगलग्रस्त भागात सवर्ण हिंदूंचीच बाजू घेतली. त्यांचा दलितांविषयीचा द्वेष इतका प्रखर आणि खोलवरचा होता की, पोलीसांच्या काही तरुण मुलांनी प्रसंगी आपल्या वडिलांचाच गणवेश अंगावर चढवला आणि नवबौध्दांवर हल्ला करून आपले हात धुवून घेतले. पोलीसांनी अघोरी कृत्ये केली, हे त्यावेळचे मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनीही मान्य केले होते.^{४५} त्यामुळेच वरळी येथील बीडीडी चाळीत निवासी म्हणून रहाणारे बहुसंख्य पोलीस हा या दंगलीच्या उत्पत्तीस व त्या चालू रहाण्यात एक वैशिष्ट्यपूर्ण घटक ठरला होता.

अशा प्रकारे वरळीत जी दंगल १९७४ मध्ये झाली तिची कारणे वेगवेगळी होती.पण या दंगलीचा परिणाम मात्र वरळी चाळीत रहाणाऱ्या दलित लोकांवर झाला. १९७४ मध्येच पॅथरचे या दंगलीमुळे महाराष्ट्रभर नाव झाले आणि १९७४ मध्येच पॅथरमध्ये फूटदेखील पडली. अशा प्रकारे वरळी दंगलीनंतर या दोन ठळक गोष्टी पॅथरच्या बाबतीत घडल्याचे दिसते.

मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर व दंगली

दलित पॅथरच्या चळवळीतील आणखी एक महत्वाची घटना म्हणजे औरंगाबाद येथील मराठवाडा विद्यापीठाचा नामांतराचा लढा व त्यामुळे निर्माण झालेल्या दंगली. २३ ऑगस्ट १९५८ रोजी 'मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना झाली. मे १९७७ मध्ये चवदार लढयाच्या ऐतिहासिक सत्याग्रहास पन्नास वर्षे पूर्ण झाली. यासाठी महाड येथे एक सोहळा आयोजित करण्यात आला होता. त्यावेळेस अनुसुचित जातींच्या विशेषतः पॅथर्सच्या नेत्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव मराठवाडा विद्यापीठास देण्यात यावे अशी मागणी केली. त्यावेळचे मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील यांनी ही मागणी मान्य केली.

२५ जुलै १९७७ रोजी मराठवाडा विद्यापीठाच्या कार्यकारिणी समितीने त्यांच्या बैठकीत नामांतराच्या प्रस्तावाचा ठराव मांडला. या प्रस्तावावर ऑक्टोबर १९७७ मध्ये सिनेटमध्ये चर्चा होणार होती. परंतु नंतर कार्यकारिणी समितीच्या एका सदस्याने सांगितले की, समितीने प्रस्तावाचा स्विकार दबावाखाली स्विकारला. त्यानंतर प्रस्ताव चर्चेसाठी आला नाही. नंतर तो रद्दबातल झाला. २३ जुलै १९७७ रोजी मुस्लिम फोरम कॉन्फरन्सचे उद्घाटन करताना या नामांतराच्या ठरावास जनता पक्षाचे अध्यक्ष एस.एम. जोशी यांनी पाठींबा जाहीर केला होता. मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील यांनी मात्र पूर्वी मान्यता दिलेल्या ठरावास प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीने काही ठाशीव पावले उचचली नाहीत. त्यानंतर या नामांतराच्या मागणीसाठी मोर्चा, घेराव, बंद यांचे आयोजन करण्यात आले. त्यावेळेस फीवाढीविरुद्ध आणि काही शैक्षणिक समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने जी विद्यार्थी कृती समिती स्थापन करण्यात आली होती तिने या नामांतराच्या चळवळीत सहभागी होण्याचे ठरविले.

नामांतराच्या समर्थनाचे वारे दलित समूहात कुठे वाहू लागले नाही तोच मराठवाडा विकास परिषदेचे जेष्ठ स्वातंत्र्यसेनानी गोविंदभाई श्रॉफ यांनी विरोधाची भूमिका घेतली.^{४६} त्यांच्याच नेतृत्वाखाली नामांतराच्या ठरावास विरोध करण्यासाठी विद्यार्थी कृती समिती स्थापन करण्यात आली.

या समितीने नामांतराच्या ठरावास विरोध करून आपली शक्ती प्रदर्शन करण्याच्या दृष्टीने 'महाविद्यालये बंद' चे आवाहन केले. त्यामुळे मराठवाड्यातील महाविद्यालये १२ ते २६ सप्टेंबर १९७७ या दरम्यान बंद राहिली. याशिवाय समितीने १९ सप्टेंबर रोजी मराठवाडा बंददेखील संघटित केला होता. त्यानंतर २२ सप्टेंबर १९७७ रोजी नामांतरास अनुकूल असलेल्या विद्यार्थ्यांनी प्रा. एम.बी. चिटणीस यांच्या

नेतृत्वाखाली काही नागरिकांसह विद्यार्थी नागरिक समितीची स्थापना केली. दलित पॅथरने २ ऑक्टोबर १९७७ रोजी एक चप्पल मोर्चा आयोजित केला होता. तर १२ ऑक्टोबर १९७७ रोजी विद्यार्थी नागरी समितीने लगेच सत्याग्रह केला. विधानसभेत नामांतराची मागणी करणारी पत्रके वाटण्यात आली. प्रतिनिधी मंडळे, प्रेसला निवेदने, पत्रकांचे वाटप, साखळी उपोषणे आणि मोर्चा अशा अनेक अस्त्रानिशी नामांतराचा आग्रह धरणान्या मंडळीनी त्यांचा आंदोलनाचा लढा चालू ठेवला. मात्र ही आंदोलने पूर्णतया शांततेने चालू होती. फेब्रुवारी १९७८ च्या महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणूका झाल्या. त्यात वसंतदादा पाटील हे काँग्रेस मंत्रिमंडळाचे पुन्हा मुख्यमंत्री झाले. पण जून १९७८ मध्ये काँग्रेसचे सरकार पडले व १९ जुलै १९७८ रोजी शरद पवारांच्या नेतृत्वाखाली पुरोगामी लोकशाही दलाचे सरकार सत्तेवर आले. सूत्रे हाती घेतल्यानंतर शरद पवारांनी जाहीर केले की, 'महाराष्ट्र विधानसभेच्या येत्या पावसाळी अधिवेशनात मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतराच्या ठरावावर चर्चा करण्यात येईल.' याची प्रतिक्रिया म्हणून विद्यार्थी कृती समितीने मराठवाडयातील सर्व विद्यार्थ्यांना नामांतराच्या विरोधात आंदोलन छेडण्याचे आवाहन केले.^{४७}

१. मराठवाडा विद्यापीठाचे नामांतर

नामांतर प्रश्नी चर्चा करण्यासाठी शरद पवारांनी मुंबईत २६ जुलै १९७८ रोजी एक बैठक बोलावली. या बैठकीस मराठवाडयातील विधान परिषदेचे सर्व सदस्य, आमदार, मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरू आणि समस्येशी संबंधित सर्व संघटना आणि नेते अशा सर्वानाच आमंत्रित केले होते. या बैठकीत मराठवाडा विद्यापीठाचे नाव डॉ. आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ असे ठेवण्याचे ठरले होते. हा तोडगा रुपी ठराव

२७ जुलै १९७८ रोजी उत्तमराव पाटील (पूर्वाश्रमीचे जनसंघाचे आणि नंतरचे जनता पक्षाचे) यांनी विधानसभेत मांडला होता. या प्रस्तावास महाराष्ट्राच्या दोन्ही सभागृहात सर्व सदस्यांनी पाठींबा दिला व तसा ठरावही पास केला. "ठरावावर बोलणाऱ्या सर्वपक्षीय आमदारांनी महाराष्ट्राचा पुरोगामी महाराष्ट्र म्हणून गौरव केला."^{४८}

२. दंगलीची सुरुवात

आकाशवाणीवरून मराठी बातम्यातून नामांतराचे वृत्त मराठवाड्यात धडकले आणि दंगलीना सुरुवात झाली. मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यात २७ जुलै ते ६ ऑगस्ट १९७८ दरम्यान मोठ्या दंगली उसळल्या.

विधानसभेत ठराव पास झाल्यावर केवळ अर्ध्या तासात मराठवाडा कृती समितीने मोठ्या प्रमाणावर आंदोलन सुरु केले. विद्यार्थ्यांनी जाळपोळीस सुरुवात केली. सार्वजनिक मालमत्तेवर हल्ले करून नामांतराच्या विरोधात आपला निषेध प्रगट केला. यातील पहिल्या टप्प्यात हे हल्ले प्रामुख्याने सरकारी मालमत्ता, बसेस, रेल्वे, ट्रक्स, कार्यालये, पूल यांच्यावर करण्यात आले. त्यात सरकारी आणि खाजगी मालमत्तेचे एकूण रु. ३ कोटींचे नुकसान झाले. रेल्वे गाड्या व बसेसना आगी लावण्यात आल्या तर दूरसंचार योजना विस्कळीत करण्यात आली. टेलिफोन्स तोडण्यात आले. रेल्वेची वहातूक फिशप्लेट काढून आणि पुलांचे नुकसान करून रोखण्यात आली.^{४९} यात भरीस भर म्हणून "समाजवादी पत्रकार व दैनिक मराठवाड्याचे संपादक अनंतराव भालेराव यांनी नामांतर विरोधकांना दैनिक मराठवाडाचे व्यासपीठ खुले करून दिले. आणि विपर्यस्त वृत्ते आणि नवबौध्द दलिताविरुध्द जहरी प्रचार यांनी अग्रलेखाची पाने रंगविली गेली. दलित साहित्याला समीक्षेच्या पातळीवर उचलून धरणारे विचारवंत नरहर

कुरुंदकर हे गोविंदभाई श्रॉफ यांच्या प्रेमापोटी नामांतर विरोधात गेले. साहित्यात दलितांची बाजू मांडणारे कुरुंदकर व्यवहारात प्रतिगाम्यांची तळी उघळू लागले. कोणी मदतीस न आल्याने दलित जनतेने होणाऱ्या अत्याचारांचा एकाकी सामना केला.^{५०}

३. ग्रामीण भागात दंगलीचे लोण

१ ऑगस्ट नंतर अत्याचाराचे हे देखावे बदलण्यास सुरुवात झाली आणि हिंसाचाराने मराठवाड्यातील खेडी व्यापण्यास सुरुवात केली. तेथील दलितांवर पूर्वनियोजित हल्ले होत होते. ज्या गावामध्ये दलितांवर जे हल्ले झाले त्याचे स्वरूप त्यांना ठार करणे, दलित स्त्रियांची अब्रू लुटणे, त्यांच्यावर बलात्कार करणे, हरिजनांना गावाबाहेर हाकलून लावून त्यांना निराधार करणे, त्यांच्या विहिरीतील पाण्यात विष कालवणे, त्यांच्या गुरांना ठार करणे, विहिरीवर पाणी भरण्यास विरोध करणे अशा प्रकारचे होते. विशेषतः हल्ल्याचे मुख्य लक्ष नवबौद्ध समाज होता. डॉ. आंबेडकर आणि भगवान बुद्ध यांच्या पुतळ्याचे कधी नुकसान करण्यात येई तर कधी विद्रुप करण्यात येत. अतिशय गंभीर आणि घृणास्पद गुन्हे करण्यात आले होते. नांदेड जिल्ह्यातील सुगाव या गावातील एका दलित युवकास तुकडे तुकडे करून मारण्यात आले. तेथील पन्नास झोपड्या जाळण्यात आल्या होत्या. याप्रसंगी अनेक दलित भाजून जखमी झाले होते. असे हे सर्वात जास्त जुलूम नांदेड जिल्ह्यात करण्यात आले.^{५१} या अत्याचारात एकूण १२५ खेड्यांना उपद्रव पोहाचला होता. त्यातील ५५ तर केवळ नांदेड जिल्ह्यातील होती. स्थानिक वृत्तपत्रांवर अत्याचाराच्या बातम्या योग्य तऱ्हेने न छापण्याच्या आणि जातीय भावना भडकावण्याचा, तणावपूर्ण वातावरण निर्माण करण्याचा आरोपही करण्यात आले होते. मात्र महाराष्ट्रातील इतर अनेक शहरात दलितांवर होणाऱ्या या अत्याचाराच्या विरोधात निषेध म्हणून उग्र निदर्शने करण्यात आली. सभा

आयोजित करण्यात येऊन निषेध नोंदविण्यात आले. नागपूरमध्ये एकदा जेव्हा एका निषेध मोर्चात जमाव हिंसक बनला त्यावेळी पोलीसांनी अश्रुधुराचा आणि गोळीबाराचा अवलंब केला. पोलीसांच्या या गोळीबारात पाच लोक मृत्यूमुखी पडले. अरुण कांबळे यांनी दलितांना वर्तमानपत्राच्या माध्यमातून आवाहन करून शांत रहाण्यास सांगितले. अशाच प्रकारची आवाहने युवक क्रांतीदल, रिपब्लिकन युवक आणि भारतीय विद्यार्थी परिषदेने प्रसिध्द केली होती. या दंगलीमध्ये जनार्दन मेवाडे हा बौध्द तरुण तर पोचीराम कांबळे हा मातंग तरुण बळी गेले.”^{५२}

४. विद्यापीठ नामविस्तार

मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतराची ही चळवळ पुढे अनेक वर्षे चालूच होती. पण १९८० नंतर मात्र नामांतर समर्थकांची आणि विरोधकांची धार बोथट होत गेली. दलित पँथरने मात्र या प्रश्नाचा पाठपुरावा शेवटपर्यंत केला. पुढे १९८९ मध्ये रिपब्लिकन पक्ष दलित पँथर यांच्या विविध गटांचे एकत्रिकरण झाले. १९९० मध्ये शरद पावारांच्या मंत्रिमंडळात रामदास आठवले मंत्री झाले. याच काळात नामांतरासाठी गौतम वाघमारे या दलित तरुणाने स्वतःस जाळून घेतले व त्यातून पेटलेल्या तरुणांनी नामांतर होत नसेल तर मंत्रीपद सोडण्यासाठी ना. आठवलेना घेराव दबावतंत्राचा अवलंब केला. या काळातील राजकीय समीकरणे बदलली होती. १४ जानेवारी १९९४ रोजी शरद पावारांनी मकरसंक्रातीच्या दिवशी दलितांना तिळगुळाची भेट म्हणून मराठवाडा विद्यापीठाचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ असा नामविस्तार केला आणि नांदेडला स्वामी रामानंदतीर्थ विद्यापीठ स्थापन करून मराठवाड्याचा शैक्षणिक पाया विस्तृत केला. यावेळेस ७८ सालानंतर झाला तसा उद्रेक वा विरोध झाला नाही. मंडल आयोगामुळे सजग झालेल्या इतर मागासजाती छगन भुजबळ, शिवाजीराव शेंडगे, यांचे

रूपाने महाराष्ट्रात मंत्रिमंडळात प्रतिनिधीत्व करत होत्या. तर भाजप आणि शिवसेनेत सत्ताकांक्षेने ओबीसी जाती सामील झाल्या होत्या. मराठवाडयात धनगर वंजारी इ. जातीमध्ये प्रकाश आंबेडकरांचा बहुजन महासंघ हातपाय पसरू लागला होता. तर काशीराम उत्तरप्रदेशातून येऊन महाराष्ट्राला धडका देत होते. काँग्रेसचे धुरीण मराठा उच्चभ्रू संकटात सापडले होते. त्यांना आगामी निवडणूकीत दलित मतांची खात्री पाहिजे होती. त्यामुळे खळखळ झाली नाही.^{५३}

हा नामविस्तार शांततेने पार पडला असला तरी १९७८ ते ८० या सालात झालेल्या दलित विरोधी दंगलीत बळी पडलेल्या व पंधरा वर्षे या प्रश्नावर चळवळ करणाऱ्या काही दलित गटांच्या हालचालीमुळे सरकारला पाऊल उचलणे भाग पडले हेच खरे. यामध्ये दलित पॅथर ही संघटना अग्रभागी होती.

समारोप

रिपब्लिकन नेत्यांची नेतृत्वाची स्पर्धा, दलितांच्या प्रश्नांकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन, जनमाणसांवरचा कमी होत चाललेला प्रभाव, तसेच इतर राजकीय पक्षांची दलितांच्या प्रश्नांकडे पहाण्याची बेफिकीरवृत्ती, दलितांवर वाढते अन्याय, अत्याचार याची परिणीती म्हणून ९ जुलै १९७२ रोजी दलित पॅथर या तरुणांच्या विद्रोही संघटनेचा उदय झाला. दलित पॅथरची आक्रमक कार्यशैली, जशास तसे उत्तर देण्याची भाषा या त्यांच्या कार्यामुळे पॅथर सुरुवातीच्या दोन-तीन वर्षांतच सोसाटयासारखी फोफावली. दलित पॅथरने 'दलित' या शब्दाची व्याख्या वेगळी करून राजकारण व सत्ताकरणाच्या वर्तूळाबाहेरच्यांना आपल्याकडे आकर्षित केले. लाखांच्या सभा पॅथरने यशस्वी केल्या. आपण जे बोलू शकत नाही, परंतु जे आपल्या मनात आहे ते ही तरुण मुले बिनधास्त जाहीरपणे बोलतात म्हणून पॅथरचे नेते सर्वसामान्य दलित जनतेच्या कौतुकाचा विषय

होणे सहाजिकच होते. दलितांवर अन्याय अत्याचार करणाऱ्यांच्या मनामध्ये पॅथरने आपल्या कृतीने धसका बसवला. समाजवादी समाजरचनेच्या जाणीवा स्वीकारून दलित लढ्यात जर प्रामाणिकपणे, मूलभूतरित्या काम केले तर दलितांची सर्व प्रकारच्या शोषणापासून मुक्ती होऊन त्यांचा उध्दार झाल्याशिवाय रहाणार नाही ही ठाम धारणा दलित पॅथरच्या संस्थापकांच्या मनात होती.

दलित पॅथरने अत्याचाराविरुद्ध पुकारलेला लढा म्हणजे एक युद्ध आघाडीच होती. अत्याचार करणारा कितीही मोठा असला तरी, कुणाचाही मुलाहिजा न बाळगता त्या अत्याचाराविरुद्ध लढणारी पॅथर ही समकालीन दलित पक्ष संघटना यांच्यापेक्षा कितीतरी पटीने त्याकाळी प्रसिध्द पावली होती.

बौध्दांच्या सवलतीसाठी पॅथरने अनेकवेळा अनेक ठिकाणी मोर्चे, सभा, मेळावे, रास्ता रोको इ. मार्गांचा अवलंब करून त्यासाठी पाठपुरावा केला. वरळीची दंगल, नामांतराच्या लढयामुळे पॅथरचे खऱ्या अर्थाने नाव झाले आणि महाराष्ट्रात आपल्या छावण्यांचे तिने जाळे उभा केले.

रिपब्लिकन पक्षाच्या संसदीय अशा चाकोरीबध्द मार्गाचे अनुकरण पॅथरने केले नाही, पण दुर्दैवाने फूटीच्या राजकारणाचे अनुकरण केले. पॅथरच्या जाहीरनाम्यावरून १९७४ ला पहिली फूट पडली. तर १९७७ ला दुसरी फूट पॅथरमध्ये पडली. पुढे तर फूट आणि गट या दोन शब्दापासून पॅथरचे नेते पॅथरला कधीही वाचवू शकले नाहीत. हे जरी खरे असले तरी, पॅथरच्या विविध गटांनी आपल्या परीने विविध प्रश्नावर सतत लढे दिले. सत्ताधारी आणि विरोधी पक्षांनी पॅथरला आळीपाळीने वाटून आपआपल्याकडे निवडणूकांच्या काळात घेतले.

नामांतराचा लढा हा पॅथरने संपूर्ण ताकदीनिशी लढवला. त्यासाठी पत्रकसभा, मोर्चे, रास्ता रोको, मंत्र्यांना घेराव, बंद इ. मार्गांचा अवलंब केला.

१९७४ मधील वरळीच्या दंगलीमुळे खऱ्या अर्थाने पॅथरचे सर्वत्र नाव झाले. पुढे मराठवाडा विद्यापीठाचे नामांतर आणि मराठवाड्यात झालेल्या दलित विरोधातील दंगली आणि पॅथरने दिलेली नामांतरासाठीची एकाकी लढत यामुळे पॅथर प्रसिध्दीस आली होती.

नामांतराचा लढा पॅथरने शेवटपर्यंत चिकाटीने लढविला आणि त्यात यशही मिळविले. रिडल्सच्या प्रकरणातही दलित ऐक्यात ती पुढेच होती. व्यवस्था परिवर्तनाचा घ्यासच जणू पॅथर नेत्यांनी घेतला होता. पॅथरची आक्रमकता, विद्रोह एवढा जळजळीत होता की, रिपब्लिकनांसह सर्व विरोधी व सत्ताध्याऱ्यांना पॅथरकडे लक्ष द्यावे लागले. दलितांचा विद्रोह हा जोपर्यंत प्रचलित व्यवस्थेतील सुधारणांच्या मर्यादेत असतो मग तो कितीही भडक आणि शिवराळ असेना. त्याचे आपल्या सवर्ण मध्यमवर्गाने व उच्च वर्गाने नेहमीच स्वागत केले आहे. परंतु हा विद्रोह व्यवस्था परिवर्तनाकडे नुसता संकेत करू लागला तरी त्याला सर्व आघाड्यांवर विरोध करून तो थिरडून टाकला जातो. या कामी सवर्ण मध्यमवर्गाचे अमूल्य सहाय्य मिळत असते. जनतेच्या चळवळी करणाऱ्या दादासाहेब गायकवाड यांना कम्युनिस्ट ठरवून, एकाकी पाडून, मानसिक बळ कमी करून जसे सवर्ण मध्यमवर्ग व उच्च वर्ग आणि दलित मध्यम वर्ग हे त्यांना काँग्रेसच्या दावणीला बांधण्यात यशस्वी झाले हेच पुढे पॅथरचेही झाले.

टिपा

१. लिंबाळे शरणकुमार - भारतीय दलित पॅथर, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९२, पृ. २८
२. 'सत्यशोधक' पुणे, डिसेंबर, १९७४, नागेश चौधरी
३. पंडित नलिनी - जातीवाद व वर्गवाद, सुगावा प्रकाशन, पुणे
४. पाटील शरद - 'सत्यशोधक मार्क्सवादी' धुळे, डिसेंबर, १९८२, पृ. ४
५. डॉ. कसबे रावसाहेब - दलित चळवळीची वाटचाल, केशवराव गोरे ट्रस्ट, मुंबई
६. राजहंस बा.न. - शेतीवरील कष्टकऱ्यांचे प्रश्न आणि त्यांच्या संघटना - आजचा महाराष्ट्र, संपादक पन्नालाल सुराणा आणि किशोर बेडकीहाळ, १९८८, पृ. ५
७. जोशी आर. बी. - दलित साहित्य प्रवाह आणि दिशा, पूर्वा महाराष्ट्र दिन विशेषांक, मे-जून, १९८२, पृ. २९६
८. लिंबाळे शरणकुमार - भारतीय दलित पॅथर, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९२, पृ. ९८
९. डॉ. मुरुगकर लता - दलित पॅथर चळवळ, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९५, पृ. ५२
१०. उक्त, पृ. ५३
११. लिंबाळे शरणकुमार उपरोक्त, पृ. ११

१२. सोनाळकर सुधीर - हिंदुस्थान टाईम्स दि. २ जून, १९७४ पृ. ८
१३. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. ४५
१४. पवार ज.वि. - मुंबईतील तरुणांच्या शौर्याचा आलेख, पॅथर प्रकाशन, मुंबई, ६ डिसेंबर, १९७३ पृ. १४
१५. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. ४७
१६. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त पृ. ४८
१७. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. ५१
१८. संध्याकाळ, दि. २२ जानेवारी १९७४
१९. ढसाळ नामदेव - दलित पॅथरची भूमिका - पॅथर प्रकाशन, मुंबई, १९७३, पृ.४
२०. लिंबाळे शरणकुमार (संपा) दलित पॅथर (मूल्यांकन), सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८९, पृ. २४८ ते २५२
२१. लिंबाळे शरणकुमार (संपा) दलित पॅथर (मूल्यांकन), सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८९, पृ. २५३
२२. उक्त, पृ. २५३
२३. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. १४४
२४. पवार ज.वि. - उपरोक्त, पृ. ८
२५. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. १४६

२६. साळवे दिनकर - चक्रव्यूहात दलित चळवळ, सावित्रीबाई फुले प्रकाशन,
पुणे ११, १९९७, पृ. १५
२७. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. १४६
२८. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. १४७
२९. नवशक्ती - महानवर दिपा - २ फेब्रुवारी १९७७
३०. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. १५८
३१. विद्रोह - प्रकाशक नामदेव ढसाळ व जयदेव गायकवाड, पुणे, जुलै, १९७८,
पृ. ६
३२. नवशक्ती, ३ मार्च, १९७७, नामदेव ढसाळ
३३. विद्रोह - 'दादाकी दादागिरी नही चलेगी', १५ जुलै, १९७८, नामदेव ढसाळ
३४. दलित पॅथर (पॅथरचे मुखपत्र) काळा प्रजासत्ताक, २६ जानेवारी, १९७६,
राजा ढाले
३५. मराठा - ३० जानेवारी १९७५.
३६. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. १६७
३७. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. १७५
३८. दैनिक संध्याकाळ - १४ ऑगस्ट १९७८
३९. महाराष्ट्र टाईम्स - ३० ऑक्टोबर १९७८
४०. दैनिक मराठवाडा - ३ जुलै १९७८
४१. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. १९१

४२. दैनिक मराठा - ७ जानेवारी १९७४
४३. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. १९६
४४. उक्त, पृ. १९६
४५. महाराष्ट्र टाईम्स - २० जानेवारी १९७४
४६. साळवे दिनकर - उपरोक्त, पृ. १९
४७. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. २०६
४८. साळवे दिनकर - उपरोक्त, पृ. २०
४९. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. २०७
५०. साळवे दिनकर - उपरोक्त, पृ. २०
५१. डॉ. मुरुगकर लता - उपरोक्त, पृ. २०७ व
- Patterns of Dalit Militancy, in 'At Cross roads Dalit Movement Today,
Ed. by S. Pendse, Bombay, 1994, pp. 75-76
५२. साळवे दिनकर - उपरोक्त, पृ. २०
५३. उक्त, पृ. ३०